

ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ

ਬਾਹੁਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ

(ਪੰਜਾਬੀ ਚੋਣਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ)

Y2U2Q4

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁਫਤ
ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ

© ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ

ਐਡੀਸ਼ਨ : 2021 20,900 ਕਾਪੀਆਂ

All rights, including those of translation, reproduction
and annotation etc., are reserved by the
Punjab Government.

ਸੰਪਾਦਕ

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਵਿਸ਼ਾ-ਮਾਹਰ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਚੇਤਾਵਨੀ

1. ਕੋਈ ਵੀ ਏਜੰਸੀ-ਹੋਲਡਰ ਵਾਧੂ ਪੈਸੇ ਵਸੂਲਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਤੇ ਜਿਲਦਸਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। (ਏਜੰਸੀ-ਹੋਲਡਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੰ. 7 ਅਨੁਸਾਰ)
2. ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਛਪਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਜਾਲੀ/ਨਕਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ (ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ) ਦੀ ਛਪਾਈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਟਾਕ ਕਰਨਾ, ਜਮ੍ਹਾਂਬੋਰੀ ਜਾਂ ਵਿਕਰੀ ਆਦਿ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ-ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਫੌਜਦਾਰੀ ਜੁਰਮ ਹੈ।
(ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਬੋਰਡ ਦੇ 'ਵਾਟਰ ਮਾਰਕ' ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਪਰ ਹੀ ਛਪਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।)

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਕੱਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਵਿੱਦਿਆ ਭਵਨ, ਫੇਜ਼-8, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ-160062
ਗਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਮੈਸ. ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਑ਫਸੈਟਸ, ਦਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪੀ ਗਈ।

ਦੇ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੇ 1969 ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ 'ਚ ਆਉਣ' ਤੇ ਹੀ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ, ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਵਿਆਉਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਤਮ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਕੇ ਲੁੜੀਂਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਐਨ.ਸੀ.ਐੱਫ. 2005 ਅਤੇ ਪੀ.ਸੀ.ਐੱਫ. 2013 ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹੁਤਾ ਇਹਨਾਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਿਫ਼ਤ ਹੈ।

ਇਹ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੁੜੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ (ਚੋਣਵੇਂ) ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਤਮ-ਕਬਨ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸ. ਪ੍ਰਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸ. ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀ ਵੱਲੋਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਾਠ-ਸਮਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵੇਲੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ/ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ-ਕਾਲ (formative period) ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਹੋਣ ਤਾਂਜੇ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕਣ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਐਕੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਕੋਮਲਭਾਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਿਫ਼ਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਐਕੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਚੇ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚ ਕੇ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਮਾਹਰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਰਜਿੰਦਰ ਚੌਹਾਨ ਵੱਲੋਂ, ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਅਮਰਜੀਤਾ ਗਿੱਲ ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਮਨਜ਼ੀਤ ਕੌਰ ਉਪ-ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ-ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ, ਖੇਤਰੀ ਮਾਹਰਾਂ ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਮਾਦਪੁਰੀ, ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਵਿਰਕ, ਸ੍ਰੀਮਤੀ

ਨਿਤਾਸਾ ਕੋਹਲੀ, ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ, ਡਾ. ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਵਰਿੰਦਰਜੀਤ ਵਾਡਿਸ਼, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਚੰਡ, ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲੰਗੜੇਆ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਆਸ ਹੈ ਕਿ ‘ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ’ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਧੇਰੇ ਸਿਦਕੀ ਤੇ ਸਿਰੜੀ ਬਣਨਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਚਰਨ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲ ਵੀ ਹੋਣਗੇ, ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਸੈੱਜੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਜਾਗ ਵੀ ਲੱਗੇਗੀ।

ਚੇਅਰਮੈਨ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਵਿਸ਼ਾ-ਸੂਚੀ

ਲੜੀ ਨੰ: ਅਧਿਆਇ	ਲੇਖਕ	ਪੰਨਾ
ਕੁਝ ਸੈਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ		vi
1. ਐਬਟਾਬਾਦ	ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ	1
2. 1. ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ	ਪਿੰਡੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ	6
2. ਮਿਡਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ		
3. ਧੂੜ ਭਰੇ ਰਾਹ	ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ	12
4. ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੇਲ	ਗੁਰਬਖ਼ਨ ਸਿੰਘ 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ'	21
ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।		
5. ਤਖ਼ਤ ਜਾਂ ਤਖ਼ਤਾ	ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ	27
6. ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰਾ 'ਸਿੰਬਾ'	ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ	33
7. ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ—ਮੇਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ	ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ	38
8. ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਾਰ ਜੀ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ	43
9. ਮੇਰਾ ਨਾਮਕਰਨ	ਪ੍ਰੋਜੋਤ ਕੌਰ	47
10. ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਸਾਏ	ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ	52
11. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ	ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ	61
12. ਮੁੜਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ	ਡਾ. ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ	65
13. ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼	ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ	69
14. ਮੇਰੀਆਂ ਧੀਆਂ – ਮੇਰੇ ਖੰਭ	ਅਜੀਤ ਕੌਰ	76

ਕੁਝ ਸੈਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ

ਮੰਤਵ : ਸੈਜੀਵਨੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪ ਲਿਖੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਕਬਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੈਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸੈਜੀਵਨੀ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ; ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਵੇਕਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ, ਆਪਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ, ਆਪਾ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਜਤਨ, ਮਨ ਦਾ ਭਾਰ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਇਕਬਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕਾਂ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਕੋਈ ਭ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵਿਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼, ਕਿਸੇ ਸੁੱਭਚਿੰਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਆਦਿ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਜੀਵਨੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਦੱਸਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਸੈਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਹੀ ਸੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਇੱਕ ਅਸਾਨ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬੜਾ ਕਠਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸੈਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮਝ ਹੋਣੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿੱਥਾਂਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅਨਾਤਮ (Objective) ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਅਨਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸੈਜੀਵਨੀ ਨਾ ਪੂਰੀ ਆਤਮਪੂਰਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਨਾਤਮਿਕ।

ਅਨਾਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ : ਸੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਪਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨਾਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਜੇ ਲੇਖਕ ਸੰਤੁਲਨ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮ-ਵਡਿਆਈ ਵਿੱਚ ਖੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸੈਜੀਵਨੀ ਲਈ ਸਮਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਅਨਾਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਗੱਲ ਸੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੁਝ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਲ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਦੂਜਾ ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬਿਨਾਂ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਸੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦੇ ਹਰ ਜੀਵਨ-ਵੇਰਵੇ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੀ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਲਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹੋਣ ਪਰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਸੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨਾਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜਿੰਨਾ ਸੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਯਾਦ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੈਜੀਵਨੀ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਜਾਵੇ।

ਸਚਾਈ : ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਦੇਣੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਕਿੰਨਾ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਚਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਂਹ-ਵਾਚੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵੇਰਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡਰ ਜਾਂ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਾਰਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਦਾ। ਸੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸੈਜੀਵਨੀ-ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਮਾਚਾਰ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਸਚਾਈ ਉੱਤੇ ਪਕੜ, ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਅਤੇ ਅਨਾਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਮੀਰੀ : ਸੈਜੀਵਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪੱਕੇ-ਪੀਡੇ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਵਜੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੈਜੀਵਨੀ ਹੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਜੀਵਨੀਆਂ ਲੇਖਕ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ, ਜੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੁਝ ਅਮੀਰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂਹੀ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣਗੇ। ਦੂਜਾ, ਸੈਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜੋ ਬੌਧਿਕ ਪਰਿਪੱਕਤਾ, ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਝ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਨਿੱਗਰ ਜੀਵਨ-ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੁਝ ਪੰਧ ਤੈਆ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸੈਜੀਵਨੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਜਾਂ ਚੌਥੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਕਦੇ, ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ, ਹੋਰ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਚੋਖੀ ਇਕੱਲ ਭਰੀ ਵਿਹਲ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੈਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਦ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਜ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਝਾਤ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਖਸੀਅਤ : ਸੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਸੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਭ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਾਡੀ ਰੁਚੀ ਜਾਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਉੱਘੀ ਹਸਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੈਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਹਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਵੇਂ ਕਿਸੇ ਘੱਟ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਾਂ ਸਧਾਰਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੈਜੀਵਨੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਸੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਿਕ ਪੱਖ : ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੈਜੀਵਨੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਫਰਨਾਮਾ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਸੈਜੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੈਜੀਵਨੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕਤਾ ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸੈਜੀਵਨੀ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਬਿੰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ

ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅੰਸ਼ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸੱਚੇ ਅਨੁਭਵ ਕਾਰਨ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਂਥਾਂ ਬਿਆਨ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਰਸਿਕਤਾ ਸੋਨੇ 'ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ 'ਕਾਵਿ-ਰੂਪ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤਰਤੀਬ : ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਗਰੀ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੁਝ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਿਓਰਾ ਦੇਣਾ ਦੂਜਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਵਿਕੋਲਿਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਬਿਆਨਣਾ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਆਦਿ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਹਨ। ਉਂਥਾਂ ਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿੱਧੀ ਲਕੀਰ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਉਘੜ-ਦੁਘੜਾ ਬਣ ਕੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਰਤੀਬ ਤਾਂ ਦੇਣੀ ਬਣਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਸ਼ਖਸੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਮੰਤਵ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰੋਚਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਲੈ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਲੇਖਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਗਲਪ-ਅੰਸ਼ ਉਘੜਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕ।

ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਖੇਤਰ : ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਰਾਜਨੇਤਾ ਦੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਘੋਲ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਹੋਣਗੇ, ਇੱਕ ਖਿਡਾਰੀ ਦੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਖੇਡ-ਜਗਤ ਦੀ ਝਾਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਦੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਹੋਣਗੇ, ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰਮੁਖਤਾ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ : ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਹੈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੇ ਆਪੇ 'ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੀਕੀ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਘੋਖ-ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਰੰਗਣ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਰੱਥਾ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹਦਾ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਆਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਆਵੇ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ,

ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਅਵੱਸ਼ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਨੇੜਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਖਸੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਆਪ-ਬਿਆਨੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸੋਝੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਆਪੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ : ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ- ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਆਪੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਪਾ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰੁਠ ਚੜ੍ਹਨ ਕਾਰਨ, ਸੌ-ਸੌ ਰੰਗ ਵਟਾ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਹਾਜ਼ਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਵੀ, ਜਦਕਿ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦਾ ਲੇਖਕ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਤੇ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਟਾਂਵੇਂ-ਟਾਂਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਨਾਂ-ਪਤਾ ਆਦਿ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅੰਤ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਂਵਾਂ-ਬਾਂਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਖੇਪ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੀਜ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ 'ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ' ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿੜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਡਤ ਦਯਾ ਨੰਦ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸੰਬਾਦ' ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਹੈ, ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ।

ਸ੍ਰੈ-ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ : ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ*, ਪਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿਤਲੜੀ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰਿਤਮ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ, ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ, ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਕੈਲਾਸ਼ ਪੁਰੀ, ਪ੍ਰ. ਪ੍ਰਿਤਮ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਦਲਜੀਤ ਮਾਧੇਪੁਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੰ. ਐਸ. ਐਸ. ਅਮੋਲ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਹੀ ਲਿਖ ਸਕੇ। ਡਾ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੇਮ, ਆਦਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇ ਹਨ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ-ਬਿਚਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀਆਂ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਹਨ : ਬਿਜ਼ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਅਜਾਇਬ ਚਿਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਆਦਿ। ਡਾ. ਨੇਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਨੇ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਦੋਵੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮਨੋਰਥ : ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਹਨ : (1) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ, (2) ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ-ਸੁਆਦ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ, (3) ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀਆਂ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਾਉਣਾ; (4) ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤ-ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪ ਲਿਖੇ ਜੀਵਨ-ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਆਚਰਨ-ਉਸਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਧਾਉਣਾ; (5) ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਠ-ਸਮਗਰੀ ਲੈਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਧਾਰਨ ਲੰਬਾਈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਲੇਖ ਦੇ ਆਕਾਰ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਪਾਠ-ਸਮਗਰੀ ਚੁਣੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਦੇ

* ਪ੍ਰ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਇਆ।

ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਇਆ ਅਧਿਆਇ ਜਾਂ ਕਾਂਡ ਪੂਰਾ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਆਇ ਜਾਂ ਕਾਂਡ ਲਮੇਗਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਭਾਵ-ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦਾ ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਖੰਡ ਛੋਟੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖੰਡ ਜੋੜੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚਾਂ ਪਾਠ-ਸਮਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਇਸ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਬਾਰ੍ਥਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿਸੇ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਾਗ ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਚੋਣ ਕਾਰਨ ਘਟੀਆ ਜਾਂ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਵਿਚਿੰਤਾ : ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖਾਂ ਵੰਨਗੀ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼, ਸੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਰਾਤ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ-ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲੱਗੇਗੀ।

ਇਸ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹਰ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਰ ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦਿੱਤੇ ਪਾਠ ਦੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨਾ, ਉਸ ਵਿੱਚਾਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਝਾਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਉਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿੱਖੜਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁਣ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ-ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਘੜ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਜਨਮ-ਮਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੇਂ, ਆਪਣੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਈ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਵਿਖਾਵੇ। ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਰਜਿਦਰ ਚੌਹਾਨ

ਵਿਸ਼ਾ-ਮਾਹਰ

ਪ੍ਰ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ

(1881-1931)

ਪਿਤਾ	: ਸਰਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਪਿੰਡ ਸਲਹੱਡ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਐਬਟਾਬਾਦ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ)।
ਵਿੱਦਿਆ	: ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਐੱਡ. ਏ. ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਪਾਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ।
ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ	: ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕਈ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਹਨ—‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ’, ‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਘੁੰਡ’ ਅਤੇ ‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨੀ ਰੰਗ’।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗੱਦ-ਕਾਵਿ (ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ) ਦਾ ਮੌਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਨਾਵਲ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤੇ। On Paths of Life ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸ਼੍ਰੇਜ਼ੀਵਨੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡੁੱਲ-ਡੁੱਲ ਪੈਂਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਵੀ-ਸਖਸੀਅਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਮੁਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਰਿਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪਿਆਰ, ਗੈਰਜੁੰਮੇਵਾਰ ਤੇ ਕੁਰਬਤ ਮਾਪਿਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਭਾਵ-ਪੂਰਨ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੌਰਵਮਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੌਹ ਦੀ ਵੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

* ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ‘ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਾਹਾਂ ’ਤੇ’ (ਅਨੁਵਾਦਕ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿਤਲੜੀ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ 1987

ਐਬਟਾਬਾਦ

ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹਜ਼ਾਰਾ ਦੇ ਸਦਰ, ਐਬਟਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਸਲਹੱਡ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਕੱਚੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਸਲਹੱਡ ਇੱਕ ਪਠਾਣੀ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਬੱਚਾ ਸਾਂ ਤੇ ਪਠਾਣ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਆਪਣਾ ਬਾਲਪਣ ਮੈਂ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਤੇ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਜਜਬੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਝਾਲਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਿਠਾ ਦੇਂਦੀ, ਤੇ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਮੇਰੀ ਕੰਡ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਨਲ ਨਾਲ, ਜਿਹੜਾ ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਗੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਹੇਠਾਂ ਵਗਦਾ ਸੀ, ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉੱਖੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਉੱਤੇ ਆ ਚੱਠਾ। ਬੜਾ ਲਹੂ ਵਰਗਿਆ ਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਹਦਾ ਦਾ ਗਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਰਿਏ, ਆਪਣੇ ਹਰ ਕੰਮ ਦਾ ਦਾਗ ਜਾਂ ਚੰਗਿਆਝਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ, ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਅਮਲਾਂ ਦੀ ਸਾਡੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਕੇਡੀ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਕਿ ਓੜਕ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਖਿੱਡੌਣੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਤਿ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਚੰਗਿਆਝੇ ਕਾਲੇ ਡੱਬ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜ ਛੇ ਸਾਲ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸਾਂ, ਜ਼ਰੂਰ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦਾ ਖਬਰੀ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਂ। ਬਾਲ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵਧੀਆ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਆਪਣਾ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਨੀਮ-ਪਾਗਲ ਆਖਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸਿਫਤ ਨਾਲ, ਜਿਹੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਹੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀ ਸਮਝਦੀ ਸੀ, ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜੰਗਲੀ ਤੇ ਅੱਖੜ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਅਤਿ ਭਾਵਕ, ਅਤਿ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਤੇ ਅਤਿ ਉਤਸ਼ਾਹੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਚਿੱਟਾ ਕਹਿੰ ਦਾ ਕੌਲ ਭੰਨ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਜਿਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿਦ ਮੰਨ ਲਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਧੈ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਉਹ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਮੈਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, “ਹੈ, ਹੈ, ਇਹ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਿਆ?”

ਲਾਲ ਜੱਤ ਵਾਲੀ ਬੱਕਰੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਜਿਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੌੜਦਾ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਢੁੱਧ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸੰਘਣੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਾਲੁ ਮੇਰੀ ਧੌਣ ਉੱਤੇ ਉੱਡਦੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਮਗਰ ਦੌੜਦਾ ਸਾਂ, ਬੱਕਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦਾ ਸੁੱਝ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੋਂ ਮੇਰੇ ਜਵਾਨ ਮਾਮਾ ਜੀ ਆਏ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਭਰਾ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਾਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਲੇਲੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਾਮੇ ਨੇ ਇੱਕ ਤਮਾਸੇ ਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੇਲਾ ਮਾਰ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਲੇਲਾ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮੀਂ ਜਦੋਂ ਬੱਕਰੀ ਦਿਨ ਭਰ ਪਹਾੜ ਉੱਤੇ ਚਰ ਕੇ ਘਰ ਆਈ, ਉਸ ਨੇ ਲੇਲੇ ਨੂੰ ਢੁੱਡਿਆ, ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਣ ‘ਤੇ ਉਹ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਧੋ ਬਿਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਗਈ। ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਕੀ ਬੀਤਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜਾ ਸਦਮਾ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁਚਾਇਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਮੇਰੇ ਅੱਖਰੂ ਕਬੂਲੇ ਬਿਨਾਂ, ਕਿਧਰੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਬੱਕਰੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਬੱਕਰੀ ਤੇ ਲੇਲੇ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਰੱਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਸੋਹਰ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਉੱਪਰਲੀ ਮੀਢੀ ਨਾਲ ਗੁੰਦ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਵਾਲੁ ਉਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਾਲ ਲੰਮੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਗੁੰਦ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਗਲੀ ਮੈਂ ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਛਕੀਰ ਵੇਖਿਆ, ਝੋਲਾ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠੇ, ਖੱਪਰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਉਹਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਿੱਠੀਆਂ-ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਮੈਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਧਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਵੇਂ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਫੜੀ ਮੈਂ ਤੁਰੀ ਗਿਆ। ਜਾਪਦੇ ਮਲਕੜੇ ਕੈਂਚੀ ਕੱਢ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਸੁਨਿਹਰੀ ਸੋਹਰ ਜੋ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮੀਢੀ ਨਾਲ ਗੁੰਦੀ ਸੀ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਝੋਲੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕਦਮ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਸੋਹਰ ਤੇ ਮੁਤਬੱਕ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਲਿਟ ਕੱਟੀ ਮੈਂ ਘਰ ਆਇਆ। ਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸੋਹਰ ਕਿੱਥੇ ਗਈ?” ਤੇ ਦੱਸਦੇ ਨੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਪਾਸੇ ਉੱਗਲ ਕਰ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਬਾਵਾ,” ਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦੋ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ-ਤਲੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੁੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਖਾਲੀ ਤਲੀਆਂ ਚੁੰਮ ਲਈਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੋਨੇ ਦੀ ਚੰਦਰੀ ਸੋਹਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਪੁਰ ਥਾਂ ਲਿਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਅਗਲੀ ਥਾਂ ਅਸੀਂ ਐਬਟਾਬਾਦ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਪਾਹੀ ਜਿਹੜੇ ਉੱਥੇ ਆਏ, ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਹੈਬਟਾਬਾਦ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਛੁੱਟ ਉਚਾਈ ਦੇ ਏਸ ਪਿਆਰੇ-ਪਿਆਰੇ ਪਹਾੜੀ ਥਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਸਰਾਪ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਐਬਟਾਬਾਦ ਕਿਉਂ? ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਦਾ ਪੱਧਰਾ-ਸਾਵਾਂ ਮੈਦਾਨ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਸੀ

ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਦਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੇਡੀ ਕੁਢੱਬੀ ਗੱਲ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਇਹਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਫਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਜਾਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਕਿਉਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖਸ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੇਡੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਤੇ ਸਾਉਂ ਹੋਣ, ਦੂਜੇ ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਜੀਵ ਯਾਦ ਠੋਸਣ ? ਸਾਡੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ, ਗੌਰੀ ਸੰਕਰ, ਸਾਡੀ ਅਤਿ ਉੱਚੀ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਮੌਟ-ਐਵਰੈਸਟ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਦੇ ਦੇਣਾ ਦਿਮਾਗੀ ਤਬਾਹਕਾਰੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜੁਗਰਾਫ਼ੀਆ-ਸੁਸਾਇਟੀ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਸੱਚੀ ਸਾਇੰਸੀ ਜ਼ਮੀਰ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਕਿਵੇਂ ਏਸ ਵਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਡੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਐਵਰੈਸਟਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੈਬਟਾਬਾਦ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪੰਘੂੜਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਵਗਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਂਦੀ-ਲੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਝੂਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਮਰਕਵੇਂ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ, ਇਹਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਲੰਮੇ ਸਫੈਦੇ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜੀ, ਮੰਦਰ ਵਰਗੀ ਸੋਹਣੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਪੌਣਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸੁਗੰਧੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਖਲੋਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਠੇਡਾ ਖਾ ਕੇ ਫਿਗਣ ਦੀ ਮੁਸ਼ਾ ਨਾਲ ਰਿੜ੍ਹਦਾ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਗਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਰੇਤ ਬੁੰਦ-ਬੁੰਦ ਬਣਾਏ ਕੁੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ‘ਰਾਮ-ਰਾਮ’ ਆਖਦੇ, ਤੇ ਮੈਂ ‘ਪਿਤਾ-ਪਿਤਾ’ ਆਖਦਾ ਤੇ ਕੀਕਰ ਆਪਣੇ ਕੰਵਾਰੇ ਕੇਸ ਪੱਗ ਵਿੱਚ ਬੱਧੀ, ਗਿਲੇ ਕੱਪੜੇ ਝੁਲਾਰਦਾ, ਉੱਗਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸੂਹੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਝੋਪਦਾ, ਮੈਂ ਘਰ ਮੁੜਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਜਿਉਂ ਸੂਰਜ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਨਿਲੱਤਣ ਵਿੱਚ ਨਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਤੇ ਛੋਟਾ ਪੱਥਰ-ਕੰਧਾ ਸਕੂਲ ਜਿਦੇ ਬੁਹਿਆਂ-ਬਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਫੁੱਲਾਂ-ਲੱਦੀਆਂ ਗੁਲਾਬੀ ਵੇਲਾਂ ਚਾੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਪੈਲੀ ਕੁ ਦੀ ਵਾਟ ਉੱਤੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਾਗ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂਦਨੇ ਤੇ ਵਰਬੀਨੇ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਸਾਡੇ ਜਮਾਤ-ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਹਾਂ ਏਡਾ ਭਾਵਕ, ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਖੋਲਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਬੁਸ਼ਬੋਈਆਂ ਉੱਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਪਟਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਰਿਆਲੇ ਘਾਹ ਕਿਤੇ ਸੈਨੂੰ ਸਾਵੀ ਮਖਮਲ ਦੇ ਫਰਸ਼ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਜਾਂਗਲੀਪੁਣਾ ਡੱਠੇ ਬੈਂਚਾ ਉੱਤੇ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਘਾਹ ਉੱਤੇ ਵਿਲਿਦਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਘਾਹ ਦੇ ਰੰਗ ਤੇ ਉਹਦੀ ਬੁੱਲ੍ਹ ਨਾਲ ਲਬੇੜ ਕੇ ਬੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਪੀਲੀਆਂ ਮੰਗਲੋਪੁਰੀ ਨਾਲ ਝੁਕੀਆਂ ਡਾਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਹੁਣ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਫਲਾਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤੱਹੀਗੀ ਲੋਚਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਰੁੱਤ ਦਾ ਆਲੂਬੁਖਾਰਾ, ਅੰਗੂਰ ਤੇ ਰਸੀਲੀਆਂ ਨਾਖਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਹਾੜ ਦੀਆਂ ਪੱਥਰ-ਨਾਖਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਭਰਮਾਵੇ ਸਨ। ਮਾਲੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰੇਮਾ ਮੇਰਾ ਜਮਾਤੀ ਸੀ; ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬੁੱਲ੍ਹ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ ਅਸੀਂ ਤੱਤ ਲਈਏ। ਕਮੇਟੀ-ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਡਿੱਗੀ-ਤਲਾਅ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕੀ ਜਿੰਨੀ ਚਿੱਟੀ ਬੇੜੀ ਤਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਤਲਾਅ ਦੁਆਲੇ ਬੇਦ-ਮਜਨੂਆਂ ਦਾ ਝੁੰਡ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਉਂ ਇਹ ਪਰੀਆਂ ਦੀ ਲਡਿੱਕੀ ਠਾਹਰ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਬੇਦ-ਮਜਨੂਆਂ ਦੇ ਖੱਲੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ “ਪਰੀਆਂ” ਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ। ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੰਬਣ ਹੀ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਮਾਲੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਆਫ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁੱਢੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਚੌਂ ਅਤਿ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਨ। ਮਾਲੀ ਮੈਨੂੰ ਫਲ ਤੇ ਫੁੱਲ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਬੜਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ, ਜੜੂਰ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹੋ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਲ- ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਤਕੜੇ ਹੱਟੇ-ਕੱਟੇ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਸਾਂ ਨਿਆਣੀਆਂ ਲਈ ਹਉਆ ਜਾਪਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੰਦ-ਸਰੀਰੇ ਤੇ ਕੋਝ-ਕਜਾਏ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਉੱਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਗੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਹਜ ਦੀ ਸੋਝੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਇੱਕ ਟੈਣਾ ਜਿਹਾ ਮੁੰਡਾ ਮੇਰਾ ਜਮਾਤੀ, ਮੇਰਾ ਗੂੜਾ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਟੈਣਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, “ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਸਾਲ ਹੋਇਆ ਮਰ ਗਈ ਨੂੰ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਨਵੀਂ ਜ਼ਨਨੀ, ਛੋਕਰੀ ਜਿਹੀ ਨੂੰ, ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਪਿਛੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਜੋ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭੁਖਿਆਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਕੀ ਤੂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦੇ ਸਕਦੇ ?” ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੰਗ ਲਿਆਉਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਦੇ ਦੇਂਦਾ, ਨਿੱਕਾ ਮੁੰਡਾ ਰੈ ਪੈਂਦਾ ਜਿਉਂ ਉਹਨੂੰ ਡਾਢੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਦੇ

ਜੁਲਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮਾਪੇ ਕੇਡੇ ਬੇਰਹਿਮ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹੜੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਅਣਗਹਿਲ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਭਟਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਬਦਲਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ ਮੈਨੂੰ ਭਾਸਦਾ ਜਿਉਂ ਗੰਧਾਰਾ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਘਰ ਸਭਨੀਂ ਥਾਂਈਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਉੱਡਦਾ ਪੰਛੀ ਸਾਂ ਜਿਦੇ ਖੰਭ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਵਾਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜੇਡੀ ਦੂਰ ਉਹਨੂੰ ਲਿਜਾ ਸਕਣ, ਉਹਨੂੰ ਉੱਡਣ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਮੈਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਚਾਂਦੀ-ਫੀਤਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕੱਸੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਘੋਨ-ਮੌਨ ਲੋਕ ਕੁਦਰਤ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਓਪਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਗੰਧਾਰਾ ਦੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਦੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਧੂ-ਮੱਖੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗੁੰਜਾਰਦੇ ਝੂਮਦੇ ਹਨ।

ਪੋਠੇਹਾਰ, ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ, ਨੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲਿਆ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਉੱਥੇ ਸਾਡੇ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਸਾਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਗੂਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੂਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਖਲੋ ਉਡੀਕਣਾ, ਸਾਨੂੰ “ਜੀਉ ਆਇਆਂ” ਆਖ ਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਵਿਦਾ ਕਰਨਾ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਮਨੁੱਖ-ਛੂਹਾਂ, ਗਲ-ਲੱਗਣੀਆਂ ਤੇ ਹੱਥ-ਘੁਟਣੀਆਂ, ਹੱਝੂ, ਮੁਸਕਾਨਾਂ, ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦਿਲਰੋਚਕ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਮਾਰਗਲਾ ਦੱਗਾ, ਪਾਵਨ ਨਾਲ ਸੌਮਾ, ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਵਲੀ ਕੰਪਾਗੀ ਦੀ ਵਰਾਨ ਸੁੱਕੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਮਾਰਗਲੇ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਜਿਦੇ ਵਿੱਚ ਕਲਕਤਿਓਂ ਪਿਸੌਰ ਜਾਂਦੀ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਲੰਘਦੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ-ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਝੁਣੁਝੁਣੀ ਛੇੜਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਝਾਤ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਰੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ-ਅਸਰ ਮੇਰਾ ਅੰਦਰ ਧੜਕਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।”

ਇੱਥੇ ਟੈਕਸਿਲਾ ਦੀ ਮਹਾਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰਾ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਮਹਾਨ, ਸੱਚੀਂ-ਮੁੱਚੀਂ ਮਹਾਨ ਬੋਧੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਸਿੱਖਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਏਥੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਮੈਂ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਕੋਈ ਰਮਤੀ ਹੁਹ ਹਾਂ, ਉਸ ਤਖਤ ਬਾਈ ਵੱਲੋਂ ਆਈ ਜਿੱਥੇ ਕਦੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਯੂਨਾਨੀ ਗੰਧਾਰਾ ਚਟਾਨਾਂ ਦੇ ਨੀਲੇ ਪੱਥਰ ਵਿੱਚ “ਨਮੋ ਬੁਧ, ਨਮੋ ਬੁਧ” ਦੀ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰਦੇ, ਬੁੱਧ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਚਿਹਨ ਘੜਦੇ ਸਨ ਤੇ ਏਥੇ ਇਸ ਥਾਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੂਰਬ-ਪੂਰਬ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਪੱਛਮ-ਪੱਛਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਨਿਰਵੈਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਸੱਭਿਆ, ਅਸਲੀ ਸੱਭਿਆ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸਾਂਝ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਸੁਪਨਾ ਏਥੇ ਦੱਬਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਭਵਿਖ ਵਿੱਚ ਪਈ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹੋ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਦੇਵ-ਭਾਹ, ਬੁੱਧ ਦੀ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਰਲ ਮਿਲੇਗੀ ਤੇ ਏਥੇ ਸਵਰਗ ਜੁੜੇਗਾ। ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਏਸ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਵਸਾ ਦੇਣਗੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਜਿਸ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਯਾਤਰਾ-ਬਾਂਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਏਥੇ ਬਣੇਗਾ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਰੋੜਪਤੀ ਜਾਗਣਗੇ, ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਸਾਇੰਸ ਆਉਣਗੇ, ਜਪਾਨੀ ਕਲਾ ਪਾਵਨ ਯਾਤਰਾ ਉੱਪਰ ਆਵੇਗੀ ਤੇ ਏਸ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਰੂਹ ਫੂਕਣ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰ ਅਸਥਾਪਨ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਾਦ ਦਾ ਨਵੀਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਲਿਆ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਸੰਯੁਕਤ ਤੇ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰੀਆਂ, ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਭੁੱਲ ਜਾਏਗਾ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਰਹ ਜਾਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਉਮਰਾਂ ਦੀ ਮੈਲ-ਮਿੱਟੀ ਜਿਹੜੀ ਪੁਰਾਣੇ ਵਤਨ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਮਿੱਟੀ ਵਾਂਗ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਬੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਧੋਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਨਿਸ਼ਵਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਜੁੜਨਗੇ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵਿਸ਼ਵਪਰਮ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੱਛਾ ਉਜ਼ਲਾਏ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਦੇ ਝਲਕਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਸਿਰਫ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਦੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਇਬ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ।

ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਂ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਇੱਕ ਜਿਊੜਾ ਹੈ, ਰੂਹ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੁੜੀ-ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਤੂੰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਰੋੜ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਸੈਂਤਾਂ ਦੇਵੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਮੌਜ ਦਿੱਤਾ ਸੈਂ। ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਬਲੋਗੀ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸਾਂ ਤੇ ਬੁੱਕਾਂ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਉੱਤੇ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਨਹਾ ਲਿਆ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਪਾਵਨ ਚੁੱਭੀ ਲੁਆਉਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ। ਤੇਰੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਫੜ ਕੇ ਆਪੀਂ ਉੜ ਕੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਰੌੜ ਵਿੱਚ ਨੀਵਾਂ ਕੀਤਾ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਫੜਕ ਗਇਓਂ। ਮੈਂ ਜਾਤਾ ਸੈਂ ਤੈਨੂੰ ਗੁਆ ਬੈਠੀ। ਓਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਅਜੇ ਕੰਵਾਰੀ ਸੂਝ ਏਡੀ ਹਲਕੀ ਤੇ ਟਹਿਕਵਾਂ ਜਿਹੀ ਸੀ ਪਰ ਅਜੇ ਮੈਂ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਫੁੱਥੀ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਇੱਕ ਚੜ੍ਹਦੀ ਛੱਲ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੈਂ ਰੌੜੇ ਰੋਗ ਹੋਣਗੇ।

“ਸਿੰਘ, ਦੇਵੀ ਏ” ਉਸ ਆਖਿਆ। ਤੇ ਮੈਂ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦਰਿਆ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪਾਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਛੌਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੋੜਾ ਵਾੜ ਦੇਣ ਦਾ ਹੀਆਂ ਨਾ ਪਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਘੋੜਾ ਠੇਲ੍ਹੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ, “ਅਟਕ (ਅਰਥਾਤ ਰੁਕਾਵਟ) ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਟਕਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਅਟਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।” ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਘੋੜਾ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ, ਸਾਰੀ ਛੌਜ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਪਾਰ ਹੋ ਗਈ।

ਐਥੇ ਸ਼ਬਦ : ਸਦਰ-ਮੁੱਖ, ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਉਹ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਆਦਿ ਹੋਣ। ਮੁਤਬੱਕ-ਬਰਕਤ ਵਾਲਾ, ਭਾਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸ਼ੁੱਭ, ਪਵਿੱਤਰ। ਮਰਕ-ਚਲਾਉਣਾ, ਉੱਛਲਨਾ। ਵਰਜਣ-ਰੋਕਣ।

ਅਭਿਆਸ

(ਉ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :—

1. ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ ਪੁਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਕਿਹੜਾ ਸੈੜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦਰਜ ਹੈ ?
2. ਬਾਲ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕੀ ਭੇਨਣ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ?
3. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ?
4. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਐਬਟਾਬਾਦ ਨੇੜੇ ਸਲੱਹਡ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹੱਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
5. ਲਾਲ ਜੱਤ ਵਾਲੀ ਬੱਕਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਦੇ ਭੁੱਲ ਨਾ ਸਕਿਆ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
6. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਂ ਅਟਕ ਨੂੰ ‘ਇੱਕ ਜਿਊੜਾ’ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
7. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ _____ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
8. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਲਈ ਐਬਟਾਬਾਦ ਇੱਕ ਨਵਾਂ _____ ਸੀ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
9. ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਦੀ ਸੌਨੇ ਦੀ ਮੋਹਰ ਕੱਟ ਲਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ —

(1) ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰਿਆ।	(2) ਉਸ ਦੀਆਂ ਖਾਲੀ ਤਲੀਆਂ ਚੁੰਮ ਲਈਆਂ।
(3) ਉਸ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।	(4) ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਹਰ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।
10. ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘੋੜਾ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ, ਸਾਰੀ ਛੌਜ _____.

(1) ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਪਾਰ ਹੋ ਗਈ।	(2) ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ।
(3) ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਛੁੱਬ ਗਈ।	(4) ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

(ਅ) ਢੱਸੋ :—

1. ‘ਕੁਝ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਰੀਏ, ਆਪਣੇ ਹਰ ਕੰਮ ਦਾ ਦਾਗ ਜਾਂ ਚੰਗਿਆੜਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ’, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ ?
2. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਿਹੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਰਸਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ?
3. ਐਬਟਾਬਾਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
4. ‘ਐਬਟਾਬਾਦ’ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਕਿਹੜੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ ?
5. ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਮਾਪੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
6. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਂ ਅਟਕ ਨੂੰ ‘ਜਿਊੜਾ’ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ?

ਪਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ

(1893-1958)

ਪਿੰਤਾ : ਸ. ਭਲਾਕਰ ਸਿੰਘ

ਜਨਮ-ਸਥਾਨ : ਪਿੰਡ ਅਡਿਆਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ)।

ਵਿੱਦਿਆ : ਐਮ.ਏ.

ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ : ਅਧਿਆਪਨ।

ਪਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਗੱਦਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਲਿਖੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਰੁਚੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁੰਗਰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ ਮੁੱਖ-ਬੰਦ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਭੂਮਕਈ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ; ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ, ਨਵੀਆਂ ਸੋਚਾਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਗੁਸਲਖਾਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

‘ਆਰਸੀ’* ਪਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈੰਜੀਵਨੀ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਦਿੱਤਾ ਪਾਠ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ, ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

‘ਆਰਸੀ’ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

“ਮੈਥੋਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਅਖਵਾਉਣੀਆਂ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਵਾਉਣੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਸਮਰੱਥਾ ਬਖਸ਼ੇ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਲਿਖਾਂ ਸੱਚਾ ਸੱਚ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੁੜੱਤਣ, ਲਾਗਤਬਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਦਿਲ-ਦੁਖਾਵੀਂ ਗੱਲ ਨਾ ਆ ਪਵੇ।”

* ਪ੍ਰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ-ਆਰਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1985

I. ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ

ਸੰਨ 1902 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰ ਵਾਲੇ ਕਹਿਣ, “ਸਾਡਾ ਪਟਵਾਰੀ ਤਿੰਨ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਹੈ ਤੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਚਾਰ। ਤੈਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜ ਪਾਸ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਕੀ ਲੈਣਾ ਏਂ ?” ਸੋ, ਮੈਂ ਘਰ-ਬਹਿ ਗਿਆ। ਦੋ ਸਾਲ ਡੰਗਰ ਚਾਰੇ, ਹੱਟੀ ਕੀਤੀ, ਆਟਾ ਪਿਹਾਇਆ, ਬਾਲਣ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਇਆ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਡੰਗਰ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਕੋਲ ਦੀਆਂ ਜੁਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਿੱਪਲ ਹੇਠ ਸਫ ਵਿਛਾ ਕੇ ਬਹਿੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਸੋਹਣੀ ਜਿਹੀ ਖੂੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਕੋਕੇ ਜੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਖੁੰਗਰੂ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਮੈਜ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂ ਪਸੂਆਂ ਨੂੰ ਮੌਝਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਘੰਗਰੂਆਂ ਵਾਲੀ ਸੋਟੀ ਨੂੰ ਉਛਾਲ ਕੇ ਛਣਕਾਂਦਾ। ਇਸ ਖੂੰਡੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਫ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਹਿੰਦਾ ਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਪੋਬੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿਰੇ 'ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਲਮ ਜੰਤਰੀ' ਵੀ ਸੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮੀਂਹ-ਝੱਖੜ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀਆਂ ਤਗੀਕਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਦੱਸਦਾ ਸਾਂ ਜਾਂ ਪਰੀਛਿਆ ਪਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸਾਂ।

ਇੱਕ ਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਸੁਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਜੰਦਰਾਂ 'ਤੇ ਆਟਾ ਪਿਹਾਉਣ ਲਈ ਕਣਕ ਦੀ ਬੋਗੀ ਦੇ ਕੇ ਘੱਲਿਆ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਸੀ ਤਾਇਆ ਜਗਨਨਾਥ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸੁਹਾਂ ਦੇ ਰੇਤੜ ਵਿੱਚ ਰਿੜ੍ਹ ਕੇ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੀ ਪਿਹਾਉਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਨੌਂ ਵਜੇ ਗਾਤ ਦੇ ਆਈ। ਅੱਪੀ ਰਾਤ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੀ ਬੋਗੀ ਪਿੰਡੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤੇ ਜਗਨਨਾਥ ਆਪੋ-ਅਪਣੀ ਬੋਗੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਤੁਰੇ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸਿਵੇ ਆਉਣੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਅਰਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਚੰਦਰ ਭਾਨ ਸਾਜ਼ਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਹੋ ਕੇ ਅਰਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਜ਼ਰੂਰ ਜਿੰਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਣੈ। ਸੋ, ਜਗਨਨਾਥ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਰ ਕੇ ਲੰਘੀਂ, ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਭਾਨ ਦੀ ਚਿਹਾਣੀ ਆਉਣੀ ਉੱਤੇ। ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਉਸ ਦੀ ਲਾਲ ਟਾਕੀ ਹੈ, ਦੋ ਚਾਰ ਕਿੱਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਛੀ ਹੋਉਂ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਕੁ ਵਜੇ ਚੱਲੇ ਅਤੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਭਾਨ ਕੋਲੋਂ ਬਚ ਕੇ ਲੰਘਣ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਦੇ ਗਏ। ਪਰ ਹੋਈ ਉਹ ਗੱਲ ਜਿਸ ਦਾ ਭਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਚਾਰ ਕਿੱਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਲਾਲ ਟਾਕੀ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾਈਏ ਪਰ ਪੈਰ ਸਾਨੂੰ ਉੱਧਰ ਹੀ ਲੈ ਗਏ। ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਜਗਨਨਾਥ ਨੇ ਚੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਆਹ ਈ ਚੰਦਰ ਭਾਨ ਵਾਲੀ ਥਾਂ।” ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਬੋਗੀ ਛਿਗ ਪਈ। ਪਰ ਜਗਨਨਾਥ ਤ੍ਰਹਿ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਵਰਗੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਅੱਪਜ਼ਿਆ। ਮੈਂ ਬੋਗੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਜਾਂਦਾ ? ਉੱਥੇ ਬੋਗੀ ਚੁਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ, ਮੈਂ ਕੋਲ ਦੇ ਖੂਹ 'ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇੱਕ ਤੂਤ ਨੂੰ ਜੱਫ਼ਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਜਦ ਤੌੜੀ ਮੂਹ-ਝਾਖਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਆਏ ਦੀ ਬੋਗੀ ਵੱਲ ਹੀ ਲੱਗੀ ਰਹੀ। ਜਦ ਚਾਨਣਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੂਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੋਗੀ ਵੱਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਪਾਸੋਂ ਚੁਕਵਾ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਇਸ ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੁਫਨੇ ਇਹੋ ਆਉਂਦੇ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਛੁਹਾਂ। ਹਰ ਵਕਤ ਹਰ ਹੀਲੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਭਵਿਖ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਭਵਿਖ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੁਰ ਖਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਪਾਇਆ। ਈਸਰ ਦਾਸ ਇੱਕ ਗੁਆਂਢੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਚਾਟ ਲੁਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਬਾਰਤ, ਭਾਗਵਤ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਵਾਕਫੀ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣੀ ਪਈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਲੂਣ- ਸਾਬਣ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤ ਈਸਰ ਦਾਸ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਪੱਲੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਤੌੜ ਨਿਭਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਨਾ ਉਹ ਯਾਦਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਉਹ ਸੌਕੀ।

ਹਿਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਹੌਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਰਲ ਕੇ ਝਾਕੀਆਂ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵੇਰ ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਦੀ ਰਾਣੀ ਤਾਰਮਤੀ ਦਾ ਪਾਰਟ ਅਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਲਫੜ ਨਿਕਲੇ, “ਰੇ ਪੰਡਤ ! ਕਾਂਸੀ ਕਾ ਰਸਤਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ?” ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ, ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਸੰਬੰਧੀ ਸ੍ਰੂਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੱਧੜ ਜੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਹੱਤ ਤੇਰੀ ! ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਕਿਤਨੇ ਵਰੇ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਏ ਨੇ, ਅਜੇ ਵੀ ‘ਕਿਹੜਾ’ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।”.... ਸਾਡੇ ਇਹਨਾਂ ਘਰੋਗੀ ਸਾਂਗਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਦਸ-ਦਸ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਮੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੋ ਵਾਰੀ ਰਾਸ਼ਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਗੁਆਂਢੀ ਬਖਸ਼ੀ ਜੈ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਪੁਰਤਾਨ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਵਿਖਾਵਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਪੈਂਦਾ ਗਿਆ।

ਜੈ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਡਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਆਲਮ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹਿਲਕਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਡਾਈਲਾਂ ਪਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੱਖੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ ਡਾਰਸੀ ਵਿੱਚ

ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਦਾ 'ਇੱਕ ਓਅੰਕਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦ' (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ) ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਜਦ ਜੈ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਜਾਣ ਕੇ ਕਾਂਸੀ ਜੀ (ਬਨਾਰਸ) ਚਲਾ ਗਿਆ। ਨਾਲੁ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ। ਕਈ ਵਰੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਜਦ ਅੰਤ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਉਥੋਂ ਹੀ ਰਹਿ ਪਿਆ ਪਰ ਬਾਕੀ ਦਾ ਟੱਬਰ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਉਸ ਦਾ ਪੋਤਾ ਬਖਸ਼ੀ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਧਰਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੁਰਤੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲੁ ਲਿਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਉੱਠ ਕੇ ਪੂਪ-ਦੀਪ ਕਰ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ। ਬੰਬਈ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਜਦ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੰਨ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਦਾ ਦੇਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੈਦ ਹੋ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਸ. ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਂਝੂ ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਚੋਖੀ ਰਕਮ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਲਿਆਇਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਮੌਜੂਦ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

II. ਮਿਡਲ ਦੀ ਪੜਾਈ

ਸੰਨ 1905 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਘਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਚੋਗੀ ਕੁਝ ਥੋਗੀਆਂ ਨਾਲੁ ਰਲੁ ਕੇ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਭੱਜ ਆਇਆ। ਜਦ ਉਹ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਆ ਲੱਥੇ ਤਾਂ ਅਜੇ ਮੂੰਹ-ਇਖਾਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਆਹਰੇ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪੈਸੇ ਸਨ। ਰੁੱਤ ਸਰਦੀ ਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਗਲੁ ਇੱਕ ਕੁਰਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਚੱਦਰ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਇੱਕ ਸਬਜ਼ੀ ਦੀ ਢੁਕਾਨ ਮੂਹਰੇ ਜਾ ਖਲੋਤਾ। ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਛਾਬੇ ਵਿੱਚ ਪਏ ਸੂਹੇ ਗੋਲ-ਗੋਲ ਫਲ ਦਿਸੇ। ਮੈਂ ਹਟਵਾਣੀਏ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮਿਖੀ ਹੋਹ ਦੇ।” ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਲਾਲ ਬਿਬ ਫਲ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਕੇ ਜਦ ਇੱਕ ਨੂੰ ਚੱਕ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕੌੜਾ ਖਪਰਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਟਮਾਟਰ ਸੀ ਜੋ ਨਾ ਕਦੀ ਛਿੱਠਾ ਨਾ ਖਾਧਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਸ ਕੇ ਇਗਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ, ਹੁਣ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਪਰਤਾਈ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਲਵਾਂਗਾ। ਸੋ ਦੂਜੇ ਪੈਸੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਡਾਂਗਾਂ ਜਿੱਡੀਆਂ ਮੂਲੀਆਂ ਮੁੱਲ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੁਕਰੇ ਬਹਿ ਕੇ ਮੁੱਬ ਰੱਜ ਕੇ ਖਾਧੀਆਂ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਸ਼ਹਿਰ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਉੱਥੇ ਨਾ ਸੀ ਕੋਈ ਜਾਣ ਨਾ ਪਛਾਣ, ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਭੌਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਚਾਅ ਸੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ। ਪਰ ਸਕੂਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ? ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਚਾਰ ਕੁ ਵਜੇ ਇੱਕ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬਿਰਧ ਸਿੰਘ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਬਿਰਧ ਹਿੰਦੂ। ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਪਰਾ ਜਿਹਾ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਾਕਾ! ਕੇ ਚੁੱਡਨਾ ਵੇ?” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਜੀ ਮੈਂ ਕੰਮ ਲਭਨਾ ਵਾਂ।” ਕਿਹੜੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਆਂ?” “ਜੀ, ਜਿਹੜੀ ਲੱਭ ਪਵੇ।” ਬਿਰਧ ਹਿੰਦੂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਘਰੇ ਨੀਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਸੋ? ਭਾਂਡੇ ਮਾਜ਼ਸਿੰਘ ਕੱਪੜੇ ਧੋਸੋ? “ਜੀ ਹਾਂ ਹਭੋ ਕੁਝ ਕਰਸਾਂ।” “ਕੈ ਲੈਸੋਂ?” “ਸਿਰਫ ਰੋਟੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜੋਗੀ ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਸਮਾਂ।” ਸੋ ਉਹ ਬਿਰਧ ਹਿੰਦੂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੁ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸਵੇਰੇ ਪਾਣੀ ਢੋਂਦਾ ਫਿਰ ਭਾਂਡੇ ਮਾਜ਼ਦਾ। ਦਸ ਵਜੇ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫਿਰ ਆ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਸੌਦਾ-ਵਸਤ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਬਜ਼ਾਰ ਜਾਂਦਾ। ਐਤਵਾਰ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਬੁੱਦੇ ਦੀ ਮੁੱਠੀ-ਚਾਪੀ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲੁ-ਨਾਲੁ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਧਰੂ, ਜਨਮੇਜਾ, ਰਾਮ, ਲਛਮਣ, ਸੀਤਾ, ਅਰਜਨ, ਭੀਮ, ਕਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਬਾਵਾਂ ਸੁਣਾਂਦਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਘੁੱਟਣਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਲਾਲਾ ਜੀ ਸੌਂ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਪਰ ਉਹ ਝੱਟ ਜਾਗ ਉੱਠਦੇ ਅਤੇ ਹੰਗੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕਹਿਦੇ, “ਬੱਸ ਕਿਉਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ? ਮੁੱਠੀਆਂ ਭਰੀ ਜਾ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਪਰਤਾਵੇ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਉਹ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਯਾਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਬਹਿਦਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਜੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨੀਂਦਰੋਂ ਕੱਠਣ ਦੀ ਵਾਦੀ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਦੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਬੌਡੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜੋ ਸੇਦਪੁਰੀ ਮਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਅਡਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆਣ ਮਿਲੇ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਰ ਸਨਿੱਚਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸੋਮਵਾਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਉਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ‘ਸੱਭਿਆਚਾਰ’ ਦੇ ਲੇਖ ‘ਘਰ ਦਾ ਪਿਆਰ’ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਡਿਆਲੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਝਾਕੀ ਮੈਨੂੰ ਇਨੀ ਪਿਆਰੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂਦੀ ਵੇਰ ਅਤੇ ਆਉਂਦੀ ਵੇਰ ਕਈ-ਕੋਈ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਨਾ ਰੱਜਦਾ। (ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਝਾਕੀਆਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਿਗਾਨੀਆਂ ਹੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।)

ਮੇਰੇ ਨਾਨਕੇ ਮੌਨੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਮਾਮੀ (ਦਵਾਨ ਦਈ) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਆਂਦੀ ਅਤੇ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਫੁਲਕੇ ਉੱਤੇ ਘਿਓ ਪਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, “ਲੁਠਿਆ! ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਖਾ ਲੈ, ਆਈ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਚ ਪਲੇਗਾ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਕ ਦੀਆਂ ਕਰਮਲਾਂ ਲਿਆ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਹੜੱਪ-ਹੜੱਪ ਕਰਕੇ ਖਾ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਜਾਂਦੀ ਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਬੱਚੀ 'ਭੈਣ ਲੱਛਮੀ' ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਹ ਕੇ ਇਹ ਸੌਂਪਣੀ ਕਰ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਲੱਛਮੀ ਦਾ ਨਾਤਾ ਇੱਕ ਮੌਨੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਲ੍ਹ ਜਿਹਾ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਭੈਂਗ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਲੜਕੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਲਾਇਕ, ਸੁਨੱਖੀ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਉਂ ਹੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਲਾਇਕ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਵੇਂ ਲੜਕੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਨਾ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਵਰਿਆਂ ਤੀਕ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਅਪਣਾਇਆ। ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਸੁਖ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦੁਆਲਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਨਾਨੀ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖਰਚ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਜਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਕੀਰਤਨ ਕਰਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਧਰਮੀ ਬਣਾ ਰੱਖਦੀ। ਸੰਨ 1947 ਈਸਵੀ ਦੇ ਘੁਲੂਪਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਣ ਵੱਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਸਾਕ ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਡਾਕਟਰ ਸੁੱਚਾ ਸਿੱਖ ਦੀ ਲਾਇਕ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਕਰਾਇਆ। ਉਹ ਲੜਕਾ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਈ ਵੇਰ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਪਿਆਰ ਕਿਸੇ ਪਿਛੀ ਖੁਾਣ ਵਾਲੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਮਾਮੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਉਹ ਮਾਮੀ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸਰਗੋਧੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉੱਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਭਰਾ ਕਾਹਨ ਸਿੱਖ ਬਾਰਕ-ਮਾਸਟਰੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਮੈਂ 1906 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1908 ਤੱਕ ਡਿਸਟਿਕਟ ਬੋਰਡ ਦੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਕੂਲ ਦਾ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਲਾਲਾ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸੀ ਜੋ ਲੱਤੋਂ ਲੱਛ ਅਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਹਾਇਤ ਬੇਡੋਲ ਤੇ ਖੱਖਰ-ਖਾਧਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਦਿਲ ਦਾ ਨਿਹਾਇਤ ਸੋਣਾ ਅਤੇ ਲਿਆਕਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਢੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਢੰਗ ਏਨਾ ਚੰਗਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਉਹੋ-ਜਿਹਾ ਉਸਤਾਦ ਨਹੀਂ ਛਿੱਠਾ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਉਮਰ, ਸੂਝ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸੋਂ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਨਿੱਤ-ਨਿੱਤ ਗਹੁ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਵਧਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ 'ਗ੍ਰਾਮਜ਼ ਫੇਅਰੀ ਟੇਲਜ਼', 'ਗਾਬਿਨਸਨ ਕਰੂਸੋ', 'ਹੈਰੀਵਰਡ ਦੀ ਵੇਕ', 'ਅਰੇਬੀਅਨ ਨਾਈਟਸ' ਆਦਿ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਪੁਸਤਕ ਤੁਸੀਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮੁਕਾ ਲੈਂਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਸ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਮੈਕਾਲੇ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦਾ ਲਈ। ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵੱਲੋਂ ਪਸੰਦੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਧਾਸ ਕਰਕੇ ਕਲਾਈਵ, ਵਾਰਨ-ਹੋਸਟਿੰਗਜ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁੰਸੇ-ਗਿਲੇ ਜਾਹਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਲਾ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਥਾਨਿਕ ਬਿਏਟਰ ਦਾ ਪਾਸ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਤੀਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਬੀ ਦਿਨ ਬਿਏਟਰ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ। ਨਾਟਕ ਵੀ ਚੰਦਰਗਾਂ, ਬਿਕ੍ਰਮਜੀਤ, ਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਆਦਿ ਦੇ ਕੌਮੀ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਲਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਢੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਬਿਆਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਸਟੇਜ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਾਹਰਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਐਵੇਂ ਵਾਧੂ ਨਕਲੀ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਵੇਰ ਮੈਂ ਚਾਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਐਕਟਰ ਸਾਡੇ ਕੋਠੇ ਬਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਕਮਾਲ ਵਿਖਾਉਣ। ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਢੋਹ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਸਿਸਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਡੂਸਕਾਰੇ ਭਰਦਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਹਨ:

ਬੇਕਸੀ ਰੋਏਗੀ ਤੁਰਬਤ ਪੈ ਮਿਗੀ ਬਾਹਦੇ ਫਨਾ,
ਗਮੇਂ ਰੰਜ ਹੋਂਗੇ ਮਿਗੀ ਲਾਸ਼ ਉਠਾਨੇ ਵਾਲੇ।

ਉਸ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਕਲਮ-ਇਗੀਟ ਬਣਨ ਲੱਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਜੋ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਤੇ ਦਸ਼ੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ, ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਨਾਂ ਛਾਪਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਵਰਿਆਂ ਮਹਾਰੋਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਡਾਢੇ ਮਾਣ ਨਾਲ 'ਸਿੱਖ ਗੀਵੀਓਉ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਵੇਰ 1956 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੀਨ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇ। ਉਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਹ ਤੁਕ ਮੈਨੂੰ ਜਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੈ:

“Never was India lost but by her own”
(ਹਿੰਦ ਜਦੋਂ ਵੀ ਹਾਰਿਆ ਆਪਣਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਹਾਰਿਆ।)

ਸੰਨ 1908 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮਿਡਲ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਪਿੰਡੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਜਲਸਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਰ ਮੈਲਕੁਲ ਹੇਲ ਜੋ ਉਥਾਂ ਦੇ ਕਲੋਨੀਅਲ ਅਫਸਰ ਸਨ, ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਖਲੀਫ਼ਾ (ਉਮਰ ਦੀਨ ?) ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨਾਮੀ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦੱਸਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਲੜਕਾ ਅੱਵਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਐਂਖੇ ਸ਼ਬਦ : ਆਲਮ-ਵਿਦਵਾਨ। ਬੇਕਸੀ-ਬੇਵੱਸੀ। ਤੁਰਬਤ-ਕਬਰ। ਬਾਹਦੇ ਫਨਾ-ਫਨਾਹ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਭਾਵ ਮਰ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ।

ਅਭਿਆਸ

(ਉ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :—

1. ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ 'ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ' / 'ਮਿਡਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ' ਸੈਜ਼ੀਵਨੀ-ਅੱਸ ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ?
2. ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਕਿਸ ਨੇ ਪਾਇਆ ਸੀ ?
3. ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਚਾਟ ਕਿਸ ਨੇ ਲਵਾਈ ?
4. ਜੈ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਆਲਮ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
5. ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
6. ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਾਮੀ ਦਵਾਨ ਦੇਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਮੌਨੇ ਸਨ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)

(ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)

7. ਆਪਣਾ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਜਾਣ ਕੇ _____ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕਾਂਸੀ ਜੀ ਚਲਾ ਗਿਆ।
8. ਬਖਸ਼ੀ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ _____ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ।
9. ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਛੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੁਆਈ _____.

 - (1) ਨੂਰ ਖਾਨ ਨੇ
 - (2) ਪੰਡਤ ਈਸਰ ਦਾਸ ਨੇ
 - (3) ਲਾਲਾ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਨੇ
 - (4) ਜੈ ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ।

10. ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਮੀ ਦਵਾਨ ਦੇਈ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਮ-ਗਰਮ ਛੁਲਕੇ ਉੱਤੇ ਕੀ ਪਾ ਕੇ ਦਿੰਦੀ ਸੀ -

 - (1) ਸੱਕਰ
 - (2) ਚਟਣੀ
 - (3) ਘਿਓ
 - (4) ਮੱਖਣ।

(ਅ) ਦੱਸੋ :—

1. ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਮੈਂ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ।' ਦੱਸੋ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਵੇਂ ਦੀ ਸੀ ?
2. ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਗਨਨਾਥ ਆਟਾ ਪਿਹਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ, ਗਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਿਵਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ? ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

3. 'ਜਿਹੜੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਪੱਲੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਤੋੜ ਨਿਭਦੀ ਹੈ।' ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ ?
4. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਕੜਾਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ?
5. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਟਕ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਮਿਲੇ ? ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
6. ਇੱਕ ਸੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਦੱਸੋ।

ਪ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

(1892-1977)

ਪਿਤਾ	:	ਬਾਬਾ ਹੀਰਾ ਨੰਦ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	:	ਪਿੰਡ ਫੱਤੇਵਾਲੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ)।
ਵਿੱਦਿਆ	:	ਬੀ. ਏ., ਡੀ. ਲਿਟ.

ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ : ਡਾਕਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕਲਰਕੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਤ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ, ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਅਧਿਆਪਨ—ਕਾਰਜ।

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨੀ ਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਗੱਦਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਡੀ. ਲਿਟ. ਦੀ ਢਿਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਨ (10 ਜਿਲਦਾਂ), ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ, ਸਿੱਖ ਸਿਦਕ ਨਾ ਹਾਰੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ, ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ।

‘ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ’ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈੱਜੀਵਨੀ ਹੈ। ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਗਨ, ਸਿਰੜ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਘਰੇਲੂ ਆਰਥਿਕ ਪਛੜੇਵੇਂ ਤੇ ਸੁੱਖ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਸਫਲ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਸੈੱਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ, ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਟੁਕ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਹੈ:

“ਇਹ ਰਚਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਧੂੜ-ਭਰੇ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਤੁਰਦੇ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਰਾਹੀਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਨਿਰਸਿੰਗਾਰ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਰੰਗ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਮੁੱਲ ਹੈ।”

* ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ, ਸਿੰਘ ਬਰਦਰਜ਼, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1977

ਪੂੜ ਭਰੇ ਰਾਹ

ਮੇਰੀ ਮੁਢਲੀ ਤਾਲੀਮ :

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਉਂਝ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਜਗਦੇਵ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜੋ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਬਰਪਾਲ ਵਿੱਚ ਜਾਗੀਰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਮੀਆਂ ਹਯਾਤ ਸ਼ਾਹ। ਮੀਆਂ ਹਯਾਤ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਾਡੇ ਚਾਰ-ਕੁ-ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੀਆਂ ਹਯਾਤ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪਿੰਡ ਬਰਪਾਲ, ਰਤਾ ਕੁ ਹਟਵਾਂ, ਪਹਾੜ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ, ਉਸੇ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਹੈ ਜੋ ਨਾਰੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੱਦੀਏ ਤਸੀਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਪੋਤਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੀਆਂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਉਠਾ ਕੇ ਤਸੀਲ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸੰਨ 1902 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕੀਤੀ।

ਸਾਡਾ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ :

ਨਾਰੋਵਾਲ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਤਸੀਲ ਰੱਦੀਆ ਤੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਸਬਾ ਹੈ, ਬਾਠਾਂਵਾਲਾ। ਬਾਠਾਂਵਾਲੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਸੀ, ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਸੰਨ 1898 ਵਿੱਚ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈਣ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਬਾਠਾਂਵਾਲੇ ਇੱਕਠੇ ਕਰਾ ਲਏ। ਮੈਂ ਤਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵਧਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਧੇਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦੋ ਧੇਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਜਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਧੇਲਾ ਬੜੀ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਾਠਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਵੱਡੇ ਫੁਹੜ ਮੰਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਧੇਲਾ ਮੈਂ ਫੁਹੜ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਵਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਫੁਹੜ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਧੇਲਾ ਮੈਥੋਂ ਮੁੜ ਨਿਕਲ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਖਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਆਇਆ, ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਕਾਜੀ ਜਲਾਲਦੀਨ ਨਾਲ ਨਗਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਜੀ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਉਥੋਂ ਪਰੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲੋਹਾ-ਲਾਖਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਉੱਥੇ ਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਮਾਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕੜਕ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਤੀਨ ਕਾ ਪਹਾੜਾ ਸੁਨਾਓ।” ਉਸ ਦਾ ਕਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਸਹਿਮ ਜਿਹੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੜਕ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਾੜਾ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ, ਮੈਂ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਕੜਕ ਕੇ ਹੀ ਸੁਣਾਇਆ। ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕਾਜੀ ਜੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਆਖੀਓਓ। ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਵੀ ਲਾਂਭੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੁਣ-ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ।

ਇਮਤਿਹਾਨ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਗਈ।

ਕਾਜੀ ਜਲਾਲਦੀਨ ਜੀ :

ਕਾਜੀ ਜਲਾਲਦੀਨ ਜੀ ਨਾਰੋਵਾਲ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਹਰ ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਲੌਂਦੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਕੂਲਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਲੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਉਸ ਸੜਕ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਰਤਾ ਕੁ ਹਟਵਾਂ। ਕਾਜੀ ਜੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘਦੇ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬਾਬਤ ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਭੀ ਕਰ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਦਾਖਲ ਕਰਾਉਣਾ। ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਗੁਰੀਬ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਜੀ ਦੀ ਨਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਹੌਸਲਾ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਤੇ ਸਾਡਾ ਘਰ :

ਬਰਪਾਲ ਦੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਪਹਾੜ ਪਾਸੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬੜੀ ਕਲਗਾਠੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੁੰਜੀ-ਝੋਨਾ ਹੀ ਬੀਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਮਾਦ ਭੀ ਆਮ ਬੀਜਦੇ ਸਨ।

ਸੜਕ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਰੇਤਲੀ ਸੀ। ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਨਾਲਾ ਵਗਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਮੀਲ ਉਤੇ ਪਾਸਿਓਂ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਰੇਤਲੀ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਸੋ, ਸੜਕ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪਾਸੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਰੇਤਲੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਬੇਲਾ ਹੀ ਬੇਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਭੀ ਮਾਲਕੀ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਲੋਕ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਣਕ, ਛੋਲੇ ਤੇ ਮਸਰ ਬੀਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਸਰ ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਿੰਡ ਬਰਪਾਲ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਛੱਪੜ ਸਨ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਲੰਮਾ ਛੱਪੜ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ 'ਢਾਬ' ਆਖਦੇ ਸਨ। ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਛੱਪੜ ਸਨ, ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਪਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਨੇਤੀਓਂ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀ ਲਿਪਾਈ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਉੱਥੋਂ ਗਾਰਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੱਪੜ ਤਕਰੀਬਨ ਸਭ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਗਲੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਗਲੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਪਾਰ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਿਚਲੀ ਵਿਹੀ' ਆਖਦੇ ਸਨ। ਤਦੋਂ ਤਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ 'ਵਿਹੀ' ਕਿਸ ਬਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲਫਜ਼ 'ਵਿਥੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਾਕਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। 'ਵਿਥੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਗਲੀ'। 'ਵਿਚਲੀ ਵਿਹੀ' ਉਹ ਗਲੀ ਜੋ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਦੁਸਾਰ-ਪਾਰ ਲੰਘਦੀ ਹੋਵੇ।

ਦੂਜੀਆਂ ਦੋ ਗਲੀਆਂ ਸਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਗਲੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਸਨ ਤੇ 'ਵਿਚਲੀ ਵਿਹੀ' ਤੋਂ ਉਚੇ-ਉਚੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਘਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਾੜ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਗਲੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਛੱਪੜ, ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸਨ।

ਵਰਖਾ ਰੁੱਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਬਿਪਤਾ ਭਰਿਆ ਤਮਾਸਾ ਬਣਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਪੁਰੇ ਦੀ ਹਵਾ ਵਰਗ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਗੁੱਠੋਂ ਕਾਲੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਆਖਣਾ-

ਬੱਦਲ ਚੜ੍ਹਿਆ ਟਿੱਲਿਉਂ
ਗਾਂ-ਮਹਿ ਨ ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਿੱਲਿਉਂ

(ਟਿੱਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ ਵਿੱਚ ਬਾਲਨਾਬ ਜੋਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਸਥਾਨ ਹੈ)

ਕਿਸਮਤ ਜਾਗਣ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ :

ਜਨਵਰੀ, ਸੰਨ 1902 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ 'ਗੋਤਾ ਫ਼ਤਿਹਗੜ੍ਹ' ਦੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਛੇਵੰਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਸਾਲ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਉਸਤਾਦ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਨਵੇਂ ਆਏ ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ ਜੀ, ਕਸਬਾ 'ਸੰਬੜਿਆਲ' ਦੇ ਸਨ। ਸੰਬੜਿਆਲ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਵੀ ਇੱਕ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਸੀ ਤੇ ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ ਜੀ ਉਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਆਏ ਸਨ।

ਮਿਡਲ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਕਲੈਦਸ (Euclid) ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ। ਅਸੀਂ ਛੇਵੰਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਉਕਲੈਦਸ (Euclid) ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ।

ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਆ ਕੇ ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਡੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲਿਆ। ਤਖਤਾ-ਸਿਆਹ (ਬਲੈਕ-ਬੋਰਡ) ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਕਲ ਵਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਲਫ, ਬੇ, ਜੀਮ ਆਦਿਕ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਿਰਫ ਸ਼ਕਲ ਹੀ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਨਾਮ ਆਦਿਕ ਨਾ ਲਿਖੇ। ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਇੱਕ ਗੋਲਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਉੱਤੇ ਅਲਫ, ਬੇ, ਜੀਮ ਆਦਿ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਘੋਟਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪਰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਕਹਿਣ ਕਿ ਮੈਂ ਤਖਤਾ-ਸਿਆਹ ਉੱਤੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਹ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ। ਹਰੇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਉਹੀ ਘੋਟਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੁਣਾਇਆ ਤੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ।

ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਵਾਗੀ ਆਈ। ਮੈਂ ਚਾਕ ਦੀ ਡਲੀ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਬਲੈਕ-ਬੋਰਡ ਦੇ ਕੌਲ ਜਾ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਲਕੀਰੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਲ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾ-ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਲ ਮੈਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਤਾਬ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਾ ਵਰਤੇ।

ਪੰਡਤ ਜੀ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜੇ ਹੀ ਮੁਸ਼ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਜਾਚ ਲਿਆ ਕਿ ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹੀ ਲੜਕਾ ਉੱਘੜਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੰਬੜਿਆਲ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੋ-ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਲਿਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪਾਇਆ।

ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਕੱਦੋਂ ਛੋਟਾ ਸਾਂ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੱਸ ਕੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਆਖਿਆ ਕਰਨ—ਨੱਥੂ ਰਾਮਾ ! ਅਗਾਂਹ ਤੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਢਾਂਗਿਆਂ ਨਾਲ ਬਤਾਉਂ ਲਾਹਿਆ ਕਰਨਗੇ।

ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ :

ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਸੋਭਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਸੂਰ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਛਾਲ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿੱਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਮਾਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਘਰ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨੀਂ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ

ਚਾਰ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਸਨ—ਇੱਕ ਪਸੂਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ। ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਸੀ ਤੇ ਦੋ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਸਨ। ਪਸੂਰ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ 20 ਮੀਲਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਮਿਡਲ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ, ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ, ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲ, ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜੁਨੀਅਰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਵਿੱਚ। ਸੋ, ਮੈਂ ਪਸੂਰ ਜੁਨੀਅਰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਮੇਰਾ ਮਿਡਲ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ ਵੀ ਇਸੇ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ।

ਸਾਡਾ ਮਿਡਲ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਂ ਗਵਲਪਿੰਡੀ ਛਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਛੇ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਵਜੀਫ਼ਾ ਮਿਲਿਆ। ਆਮ ਵਜੀਫ਼ਾ ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 705 ਨੰਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਰੇ 613 ਨੰਬਰ ਆਏ ਸਨ।

ਸ਼ਹਿਰ ਪਸੂਰ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ :

ਪਸੂਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਵੱਡੇ ਕੱਕੇਜ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅੱਧੇ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਰੱਦੀਏ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਕਈ ਸੌ ਯਤੀਮ ਕੁੜੀਆਂ—ਮੁੰਡੇ ਪਲ ਤੇ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਗੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਆਗੀਆ—ਸਮਾਜੀਆਂ ਦਾ ਜਲਸਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉੱਥੇ ਨਾਮ—ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ। ਉੱਥ ਦੋ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਿਥੋਂ ਸੰਗਰਾਂ, ਮੱਸਿਆ, ਪੁੰਨਿਆ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮੇਂ ਛੋਟੇ—ਛੋਟੇ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਦੇ—ਕਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ‘ਭੁਜੰਗੀ ਸਭਾ’ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੇਕ :

ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਈਸਾਈਆਂ ਤੇ ਆਗੀਆ—ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਹੂਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਜਲਸਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਸੱਦੇ ਧਰਮ—ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਆਪੋ—ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸੀ। ਆਗੀਆ—ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆ ਕੇ ਪਸੂਰ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਦਿਨ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਆਗੀਆ—ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਲਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਲੈਕਚਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਲੋਕ ਭੀ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਮਝਣ ਵੱਲੋਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਭਾ ਦੇ ਉਹ ਕੁੱਜੇ ਵਿੱਚ ਰੋੜ ਹੀ ਖੜਕਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀ ਸਿੱਠੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਖਿੱਚ ਵਧ ਗਈ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਛਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ। ਤਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਉਰਦੂ—ਫਾਰਸੀ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਬਣਨ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਲਏ ਤੇ ਗੁਰਕੇ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਭੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਵੀ ਇੱਕ—ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਲਏ। ਭਰਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤਦੋਂ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਰਜਿਆ। ਕਈ ਜਮਾਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਨਵਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਮੁੰਡੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਛੇਵੰਂ, ਸੱਤਵੰਂ, ਅੱਠਵੰਂ ਵਿੱਚ, ਤਿੰਨ ਸਾਲ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸੀ ਲਗਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਪਾਸ ਗਿਆ; ਉਹਨਾਂ ਮੇਰਾ ਹੋਸਲਾ ਵਧਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ‘ਲਘੂ ਕੈਮੂਦੀ’ ਅਤੇ ‘ਅਮਰ ਕੋਸ਼’ ਇਹ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਵਧੀਕ ਵਕਤ ਦੇਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਹੀ ਦਿਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਹ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਜੋ ਮੁੰਡੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਿੱਖ ਸਕੇ। ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਛਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲੈ ਲਈ। ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਤ੍ਰਿਮਾਸਿਕ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਹੁਣ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਵਧੀਕ ਸ਼ੇਕ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਫੇਰ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਭਾਲੂ ਵਿੱਚ :

ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਦਾ ਅਖਾਣ ਹੈ—ਚੋਰੀ, ਯਾਰੀ ਚਾਕਰੀ ਬਾਝ ਵਸੀਲੇ ਨਾਹਿ। ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਜਮਾਤੀ ਸੀ ਗੰਡਾ ਮੱਲ। ਅਸਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੰਡਾ ਮੱਲ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਲਾਹੌਰ ਨੌਕਰ ਸਨ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਲਾਹੌਰ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਗੰਡਾ ਮੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਪਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਾ ਅੜਿਆ। ਪੂਰਾ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਘੱਟਾ ਛਾਣਿਆ। ਮੇਰੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਰਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਖੇਚਲ ਗੰਡਾ ਮੱਲ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨੀ ਪਈ।

ਲਾਹੌਰੋਂ ਹੱਥ ਝਾੜ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ। ਕਲਾਸ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇੱਥੇ ਖਾਲਸਾ ਯਤੀਮਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਬੜੀ ਦੌੜ—ਭੱਜ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬਣਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਆਖਰ ਆਸ ਮੁਕਾ ਕੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਰਾਮ ਬਾਗ ਦੇ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬਹਿ ਕੇ ਬੜਾ ਰੋਇਆ, ਬੜੇ ਗਿਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, ‘ਆਹ ਲੈ ਵੱਡਾ ਮਾਲਾ ਆਪਣੀ, ਮੈਂਥੋਂ ਭੁੱਖਿਆਂ ਭਰਾਤਿ ਨਾ ਹੋਵੈ।’

ਡਾਕਖਾਨਾ—ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਸਮਝ :

ਸੰਨ 1910 ਈਸਵੀ ਦਾ ਅੱਧ ਲੰਘ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿੱਚ ਦਰਖਾਸਤ ਭੇਜੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੱਦਾ ਆ ਗਿਆ, ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਲਈ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਮੀਲ ਸੀ। ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਸੀ ਪਸੂਰ, ਜਿੱਥੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਪੈਂਡਾ ਚਾਲੀ-ਮੀਲ ਤੁਰ ਕੇ ਹੀ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਵਾਸਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਬਹੁਤ ਪੈਸੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਵੀਰ ਦੁਕਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੱਠੀ ਵਿੱਚ ਨਕਦ ਰਕਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਸੌਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਦਦ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਰਦਾ ਵੀ ਕੌਣ? ਅਸੀਂ ਸਾਂ ਗਰੀਬ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਉਧਾਰ ਛੇਤੀ ਮੁੜਨ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੀ ਹੋਣੀ।

ਆਖਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਜਨਾਨੀ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਦੋ ਰੁਪਏ ਦਾ ਤਰਲਾ ਮਾਰਿਆ ਜੋ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਕੁੜਾ ਸੁੱਟਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਭਾਨੀ। ਭਾਨੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਨੇ ਮਿਹਰ ਪਾਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਦੋ ਰੁਪਏ ਲਿਆ ਦਿੱਤੇ।

ਮੇਰੀ ਜੁੱਤੀ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਨਵੀਂ ਬਣਵਾਈ। ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ, ਨਵੀਂ ਜੁੱਤੀ ਪਾਈ। ਕੁਝ ਮੀਲ ਪੈਂਡਾ ਕਰ ਕੇ ਪੈਰਿਂ ਛਾਲੇ ਪੈ ਗਏ। ਨਵੀਂ ਲਾਹ ਕੇ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ, ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪਾ ਲਈ। ਪੁਰਾਣੀ ਹੋਠੋਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਡੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠ ਵੀ ਛਾਲੇ ਪੈ ਗਏ। ਉਹ ਭੀ ਲਾਹ ਲਈ ਹੁਣ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰਿਆ। ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਛਾਲੇ ਪੀੜ ਕਰਨ। ਤੁਰਿਆ ਨਾ ਜਾਏ। ਪੈਂਡਾ ਅਜੇ ਵੀ ਢਾਈ-ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਨੇ ਪੈਂਡਾ ਬੜੇ ਮੰਦੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਇਆ।

ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗਰੀਬ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗਰੀਬ ਕਿਵੇਂ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਕੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਰੁਲਦੇ ਹਨ।

ਆਖਰ ਮੈਂ ਪਸੂਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਉਹ ਪਸੂਰ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੋਰਡਿੰਗ-ਹਾਊਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਦੀਏ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਬੋਰਡਿੰਗ-ਹਾਊਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਸਵਾ ਕੁ ਸਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਥੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਵਾਕਫ ਸਨ, ਬਥੇਰੇ ਉਸਤਾਦ ਵਾਕਫ ਸਨ। ਪੰਡਤ ਵਿਤਸਤਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ ਉੱਥੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਲਾਹੌਰ। ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਅੱਜ ਦੀ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਦਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਬੋਰਡਿੰਗ-ਹਾਊਸ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਭੁੰਡੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਥੱਕ ਕੇ ਚੂਰ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਬੋਰਡਿੰਗ-ਹਾਊਸ ਉੱਥੋਂ ਅੱਧਾ ਕੁ ਫਰਲਾਂਗ ਹੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਦਿਨ ਪਰਤਣ ਉੱਤੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘੇ, ਸਕੂਲ ਦੇ ਇੱਕ ਮਾਸਟਰ ਜੀ। ਸ. ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ, ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਗੀਂ ਪੈ ਗਿਆ। ਬੜੇ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਕੀ ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤੇਰਾ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਵਾਕਫ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ?” ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਥਰੂ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਰੋ ਪਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ। ਬੋਰਡਿੰਗ-ਹਾਊਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ ਜੈਲ ਘਰ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਲੈ ਗਏ।

ਸਵੇਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੂੰ ਅਗਾਂਹ ਸਿਆਲਕੋਟ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਜੀ ਤੁਰਦਿਆਂ।” ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੁਰਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਆਂਗਾ।” ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਯੱਕੇ ਤੇ ਬਿਠਾ ਆਏ। ਕਿਤਨਾ ਪਿਆਰ-ਭਰਿਆ ਦਿਲ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ। ਅੱਜ ਅਠਵੰਜਾ ਸਾਲ ਬੀਤਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਮਾਸਟਰ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਚੱਲਦੀ ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਹ ਪਿਆਰ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਚੇਤੇ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ।

ਨਵੀਂਆਂ ਪੀੰਘਾਂ :

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਥਰਪਾਲ ਤੋਂ ਤਸੀਲ ਰੱਦੀਆ ਦੇ ਡਾਕਖਾਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਵੀ ਹੈ, ਮੱਤੇ ਕੀ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਸੀ ਮੁੰਹਮਦ ਅਸ਼ਰਫ। ਅਸੀਂ ਇਕਠਿਆਂ ਹੀ ਪਸੂਰ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਸੌਖੇ ਸਨ, ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਵੀ। ਮੁੰਹਮਦ ਅਸ਼ਰਫ ਲਾਹੌਰ ਕਿਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਮੈਂ ਤਾਂ ਏਧਰ-ਉੱਧਰ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰਿਆ ਤੇ ਮੁੰਹਮਦ ਅਸ਼ਰਫ ਐਂਡ. ਏ. ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1911 ਈਸਵੀ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਮਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਿਲਿਆ ਕਰੀਏ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡਾਕਖਾਨੇ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਮੁੰਹਮਦ ਅਸ਼ਰਫ ਉੱਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੇਵੇਂ, ਸੈਰ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਸੁਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਖਿੱਚ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਵੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਸਕਾਂ ਪਰ—ਪੱਲੇ ਨਾ ਧੇਲਾ ਤੇ ਕਰਦੀ ਮੇਲਾ-ਮੇਲਾ।

ਅਗਸਤ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆ ਗਿਆ, ਪੰਡਤ ਵਿਤਸਤਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ ਦਾ। ਤਦੋਂ ਉਹ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਦਰਦ ਭਰੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਝੱਲੇ ਹੋਏ ਦੁਖੜੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਨਵੀਂਆਂ ਤਾਂਘਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਬੜੇ ਨਰਮ-ਦਿਲ ਸਨ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਬ ਆ ਗਿਆ। ਲਿਖਿਓ ਨੇ ਕਿ ਛੇਤੀ

ਡਾਕਖਾਨੇ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ, ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਲੂੰ-ਲੂੰ ਖਿੜ ਪਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਮੁੰਹਮਦ ਅਸ਼ਫ਼ਲ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ।

ਅਸਤੀਫ਼ਾ :

ਤਸੀਲ ਦੇ ਵਸਨੀਕ, ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ, ਲਾਂਭਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਸਭ ਮੇਰੀ ਬਾਬਤ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਬੜੀ ਹੀ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਮਸਾਂ ਜਿਹੇ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲ-ਝੱਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਘੜੀ-ਮੁੜੀ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਜੇ ਖਰਚ ਵੱਲੋਂ ਅਧਵਾਟੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਫਿਟਕਾਰ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਾਲਾ—ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮੂੰਹ ਪਾੜ ਕੇ ਡਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਮੈਂ ਡਾਕਖਾਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਦਿਲ ਕੰਬੇ, ਹੱਥ ਕੰਬਣ, ਮੁੜ-ਮੁੜ ਮਨ ਡਰੇ। ਫਿਰ ਸੋਚਾਂ ਫੁਰਨ ਕਿ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਲਜ ਵਾਲੇ ਸੁਪਨੇ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣਗੇ। ਲੋਚੇ ਪਹਿਰ ਦੀ ਡਾਕ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਸਾਂ ਉਹ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਮੁੱਕੀਆਂ।

ਮੈਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਲਿਖ ਕੇ ਵੱਡੇ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਮੈਨੂੰ ਫਿਕਰ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾਣਗੇ। ਵੱਡਾ ਬਾਬੂ ਹੈਰਾਨ, ਡਾਕਖਾਨੇ ਦਾ ਚਿੱਠੀ-ਰਸਾਨ ਹੈਰਾਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਭਾਗ ਮੂਰਖ ਸਾਂ, ਤਦੋਂ।

ਕ੍ਰੈਚ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਗਸਤ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨ ਸਨ।

ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਚਿੱਠੀ ਮੈਂ ਡਾਕਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਵੱਲ ਵੀ ਲਿਖੀ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਵਿਹਿਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣੋਂ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵਾਂ।

ਡਾਕਖਾਨਾ ਬੰਦ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਮੱਤੇ ਕੇ ਮੁੰਹਮਦ ਅਸ਼ਫ਼ਲ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਰਲ ਕੇ ਜਿਊਣ ਭਿੰਡਰ ਗਏ। ਓਥੇ ਭੀ ਸਾਡਾ ਇੱਕ ਜਮਾਤੀ ਸੀ, ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ। ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ ਐੱਫ਼. ਏ. ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਵਿਚਾਰਾ ਅਸ਼ਫ਼ਲ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਲਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ?

ਬਣਿਆ-ਬਣਾਇਆ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਂ ਠੰਢੇ ਢੁੱਧ ਨੂੰ ਫੁਕਾਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ, ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਰੰਗ-ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲਿਲ੍ਹ੍ਹ ਸੀ।

ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਉਂ ਸੀ। ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਕਿ ‘ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹਾਂ’, ਭਾਰੇ ਕਰਜੇ ਹੇਠ ਨੱਧੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਉਸ ਕਰਜੇ ਦਾ ਮਾਹਵਾਰੀ ਸੂਦ ਇਤਨਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਸਿਰਫ਼ ਸੂਦ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉੱਤਰਦੀ। ਮੈਂ ਦਸੰਬਰ, 1908 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਰੁਪਿਆ ਮੇਰੀ ਵਿਧਵਾ ਭੂਆ (ਰਾਧੀ) ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਟੂੰਬਾਂ ਗਹਿਣੇ ਪਾ ਕੇ ਲੈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸੂਦ ਪੈਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1905 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਦੋਂ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾ ਹੀ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਅਜੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਹੋਰ ਖਰਚਾਂ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਵੇਲੇ-ਕੁਵੇਲੇ ਕਰਜ਼ ਚੁੱਕੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਦੋਂ ਤੱਕ ਚਾਰ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ-ਫੱਤੇਵਾਲੀ ਦੇ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਗਾਹੜਵਾਲ ਦਾ ਮਾਘੀ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ।

ਮੈਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਘਾਲ-ਕਮਾਈ ਤਾਂ ਭੰਗ ਦੇ ਭਾੜੇ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਹੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰੀ ਜਾਵਾਂ, ਤਾਂ ਪਿਛਲਾ ਕਰਜ਼ਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਟੱਬਰ ਦੇ ਖਰਚ ਵਧਣੇ ਹਨ, ਕਰਜ਼ਾ ਵੀ ਵਧਦਾ ਜਾਏਗਾ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜੇ ਮੈਂ ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਕਰ ਸਕਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਰਜ਼ਾ ਦੋ-ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰੋਂ ਲਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੂਆ ਹੀ ਸੀ ਜੇ ਪਾਸਾ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੌੰ ਬਾਰਾਂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਜੇ ਪਾਸਾ ਪੁੱਠਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗਾ।

ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਪਰਵਾਨ :

ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਗਿਆਂ ਅਜੇ ਹਫ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, 5 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਡਾਕ ਦਾ ਥੈਲਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਡਾਕ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਸਰੂਰ ਦੇ ਰਸਤੇ। ਵੱਡਾ ਬਾਬੂ ਥਾਣੇ ਤੋਂ ਸੰਦੂਕੜੀ ਲੈਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਦੂਕੜੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਰੱਖੀਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਵੱਡੇ ਬੈਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭੁੜਕ ਕੇ ਇੱਕ ਲਿਫਾਫਾ ਬਾਹਰ ਆ ਪਿਆ। ਇਹ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਮ। ਮੈਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਵੱਲੋਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਅਸਤੀਫਾ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਥਾਂ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਕਲਰਕ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਹ ਲਿਫਾਫਾ ਸਾਂਭ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਨਾ ਦੱਸਿਆ—ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਲਰਕ ਕਦੋਂ ਅੱਪੜਦਾ ਹੈ, ਗੱਲ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲ੍ਹ ਜਾਏ।

ਲੌਚੇ ਵੇਲੇ ਬਿਸਤਰੇ—ਟਰੰਕ ਨਾਲ ਲੱਦਿਆ ਇੱਕ ਘੋੜਾ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦੇ ਬੁਰੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਖਲੋਤਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਵਾਂ ਕਲਰਕ ਵੀ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਵੇਰ ਵਾਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵੱਡੇ ਬਾਬੂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।

ਸਾਹਮਣੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਭੱਜੇ ਆਏ: ਇਹ ਕੀ? ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ‘ਆਖਣਾ, ਤਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ’।

ਚਾਰਜ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਰਿਆ। ਮੱਤੇ ਕੇ ਤੋਂ ਮੁੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਫੇਰ ਗਏ ਜਿਊਣ ਭਿੰਡਰ। ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਘਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਭੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਲੋਕ ਫਿਟਕਰਾਂ ਨਾਲ ਖਾ ਜਾਂਦੇ। ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਭਲਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ। ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ ਅਗਲੇਰੇ ਦਿਨ ਆਵੇਗਾ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਅਸ਼ਰਫ ਨੇ ਅਜੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਆਉਣਾ ਸੀ।

ਘਰ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ :

ਰਾਤ ਮੈਂ ਘਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖਬਰ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅੱਧ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ ਡਾਕਖਾਨੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਸਾਰੇ ਜਗਾਣ ਆਏ। ਮੈਂ ਟਾਲ੍ਹ-ਮਟੋਲ੍ਹ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਮੈਂ 6 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਉੱਠ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਅਸਲ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਚੱਲਿਆ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਸਨ ਸਿਰਫ ਦੋ ਰੂਪਾਏ। (ਅਗਸਤ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਦੋ ਰੂਪਾਏ ਸੈਂਜਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਗਾਏ) ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਜੋਗੀਏ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਗ, ਮੇਰੇ ਗਲ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਲੱਕ ਪਜਾਮਾ, ਪੈਰੀਂ ਇੱਕ ਅੱਧ-ਹੰਢੀ ਜੁੱਤੀ। ਬੱਸ! ਇਹ ਸੀ ਮੇਰਾ ਸਮਾਨ, ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦਾ : ਬੀਬੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕੱਪੜੇ, ਸੁੱਖਣ ਨਾਲਾ ਤੇ ਹੱਥ।

ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੌਣ ਮੰਨੇ ਕਿ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ? ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦੀ ਜੋਗੀਏ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਗ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅੱਜ ਸਦਾ ਲਈ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਹੈ ਵੀ ਸੱਚ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਅੰਦਰਲਾ ਮੈਨੂੰ ਇਹੀ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਬਾਜ਼ੀ ਪੁੱਠੀ ਪੈ ਗਈ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਇਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੜਨ ਦਾ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅੰਤਿਮ ਵਿਛੋੜਾ ਜਾਂ ਕਾਲਜ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ?

ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਰੋਟੀ ਪਕਾਈ। ਮੈਂ ਖਾਣ ਬੈਠਾ। ਪਰ ਖਾਵੇ ਕੌਣ? ਮੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਰੋਣ, ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਰੋਣ, ਮੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਰੋਵੇ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਰੋਵੇ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਈ ਜਾਵਾਂ। ਗਰਾਹੀ ਸੰਘੋਂ ਨਾ ਲੰਘੇ। ਕੀ ਪਤਾ, ਮੁੜ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਦੋ-ਚਾਰ ਗਰਾਹੀਆਂ, ਉਗਲ੍ਹ-ਨਿਗਲ੍ਹ ਕਰ ਕੇ, ਮੈਂ 6 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ 10 ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ ਤੇ ਅਜਨਾਲੇ ਨੂੰ ਡਾਕ ਲੈਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਰਕਾਰੇ ਨਾਲ ਡਾਕਖਾਨੇ ਜਾ ਰਿਲਿਆ।

ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਘਰ, ਫਰੀਦ ਦੇ ਚੌਂਕ, ਛੱਜੂ ਮਿਸਰ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ। ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਤਾਂ ਪਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਟਾਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਚੱਲਿਆ ਹਾਂ।

ਅਗਲੇਰੇ ਦਿਨ 7 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ ਨੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਪੰਡਤ ਵਿਤਸਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਜੀ ਕੋਲ :

ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਠਾਹਰ ਸੀ, ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਉੱਥੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਮੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਅੱਜ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰੱਖ, ਭਲਕੇ ਤੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਾ ਦਿਆਂਗਾ।” ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਜੀ, ਸਮਾਨ ਕਿਹਾ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਾਂ, ਬੇ-ਸਰੋ-ਸਾਮਾਨ।” ਉਹਨਾਂ ਦੋ ਰੂਪਇਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਛੋ-ਸੱਤ ਆਨੇ ਹੀ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਹੱਢਾ, ਭਲਕੇ ਸਵੇਰੇ ਆ ਜਾਈਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੱਪੜੇ ਤਿਆਰ ਕਰਾਵਾਂਗਾ, ਫੇਰ ਪਰਸੋਂ ਤੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਈਂ।”

ਧਰਵਾਸ :

ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ੍ ਪਿਆ, ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਜਮਾਤੀ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ। ਉਹ ਹੁਣ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਬੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੌਸਲਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਮੇਰੀ ਗਰੀਬੀ ਉੱਤੇ ਚੋਭ ਭਰਿਆ ਮਖੌਲ :

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ, ਸਵਾ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਹੈ, ‘ਕੰਗ’। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਪਿੰਡ ਹੈ ਚੌਪਰੀ ਚਾਣਾ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਰਾਵੀ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਹੈ ਪਿੰਡ ਵਧਾਈ ਚੀਮਾ।

ਵਧਾਈ ਚੀਮੇ ਦਾ ਇੱਕ ਲੜਕਾ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤਸੀਲੇ ਗਿਆ। ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਤਸੀਲੇ ਮੈਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਚੰਗੇ ਸੌਂਖੇ ਘਰ ਦਾ ਸੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ। ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭੀ ਉਸ ਦੀ ਰਤਾ ਸਾਂਝ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਹੋਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਕਦੋਂ ਚੱਲਣਾ ਹੈ, ਲਾਹੌਰ ?” ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਕਿਉਂ, ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ?” ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਂ ਵੀ ਬੀ.ਏ. ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਹੈ।” ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਨੱਕ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਸ਼ਕਲ ਤਾਂ ਵੇਖੋ, ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੀ। ਤੂੰ ਦਸ ਸਾਲ ਇੱਕ ਕੋਟ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਨੇ ਹਨ ਤੇ ਓਥੇ ਲੜਕੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਦਸ-ਦਸ ਬਦਲਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਤ ਦੀ ਕੋਹੜ ਕਿਰਲੀ ਤੇ ਸ਼ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜੱਦੇ।”

ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਆਖੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਰਤਾ ਚੋਭ ਜਿਹੀ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਸਿਰਫ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਕੋਟ ਪਾਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।”

ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਫੇਰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚੁੰਕਿ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਪਾਣੀ। ਜੋ ਹਉਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਵੱਖੀਏ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਹੈ, ਇਹ ਕਈ ਹੋਰ ਲੜਕੇ ਭੀ ਵਿਖਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਾਇਆ-ਧਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਰਸਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ :

ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਸਿਰਫ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਠੀਕ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ‘ਦਾਖਲ ਹੋਣ’ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਏ : ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿਸਾਬ-ਏ, ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ।

ਸਿਹਤ ਵੱਲ ਦਿਲਚਸਪੀ :

ਕਾਲਜ ਨੇ ਬਰੈਡਲਾ ਹਾਲ ਦੇ ਕੋਲ ਦੋ ਕੋਠੀਆਂ ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਬਰਡ-ਬੀਜਰ ਦੇ ਵਿਵਿਧਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰਹਾਇਸ਼ ਵਾਸਤੇ। ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਲੜਕੇ ਇੱਕੋ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਰਹੇ-ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਂ।

ਉੱਵੇਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਸਾਂ ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖਾਸ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰੈਫੈਸਰ, ਲਾਲਾ ਗੁਲਬਹਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਚ ਲਈ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਸੋਨੇ ਉੱਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮਿਡਲ ਤੱਕ ਮੈਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕੱਦ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਬਿਲਕੁਲ ਮਾਡੂਆ ਜਿਹਾ। ਪਰ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਪਸੂਰ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵਰਜਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਪੈ ਗਿਆ। ਦੌੜਾਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਤੇ ਡੰਡ ਕੱਢਣੇ ਮੇਰਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਆਹਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੈਰੇਲਲ-ਬਾਰ ਉੱਤੇ ਹੁਲਾਰੇ ਨਾਲ ਡੰਡ ਕੱਢਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਸ਼ੋਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੋਚੇ ਪਹਿਰ ਫੁਟਬਾਲ ਵੀ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਸੀਨੀਅਰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਕੇ ਮੇਰਾ ਕੱਦ ਲੰਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੀ ਪਿੱਦੀ, ਤੇ ਕੀ ਪਿੱਦੀ ਦਾ ਸ਼ੋਰਬਾ ? ਮੈਂ ਭਲਵਾਨ ਤਾਂ ਨਾ ਬਣਿਆ ਪਰ ਢਾਂਗੇ ਨਾਲ ਬਤਾਉਂ ਲਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦਾ ਤੇਖਲਾ ਭੀ ਨਾ ਰਿਹਾ।

ਮਹਿਸੂਸ

(ੴ) ਵਸਤੁਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :—

(अ) दृम् :—

1. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੈੜੀਵਨੀ-ਅੱਸ਼ 'ਧੂੜ ਭਰੇ ਰਾਹ' ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
 2. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸੋ।
 3. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ? ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ?
 4. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਪੇਰਨਾ ਕਿੱਥੋਂ-ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ? ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।
 5. 'ਧੂੜ ਭਰੇ ਰਾਹ' ਸੈੜੀਵਨੀ-ਅੱਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸ਼ਾਬਸੀਅਤ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ'

(1895-1977)

ਪਿਤਾ	: ਸ. ਪਿਸੌਰਾ ਸਿੰਘ
ਮਾਤਾ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮਾਲਣੀ
ਜਨਮ-ਅਸਥਾਨ	: ਸਿਆਲਕੋਟ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ)
ਵਿੱਦਿਆ	: ਬੀ.ਐੱਸ.-ਜੀ. ਸਿਵਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ।
ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ	: ਰੇਲਵੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਉਪਰੰਤ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਮੁੱਖ ਰੁਝਾਨ ਰਿਹਾ। ‘ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ’ ਦੇ ਮੌਢੀ ਸੰਪਾਦਕ ਹੁਣ ਕਾਰਨ, ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ’ ਸ਼ਬਦ ਜੁੜ ਗਿਆ।

ਮੁੱਖ-ਰਚਨਾਵਾਂ : ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨਾਵਲ, ਇਕਾਂਗੀ, ਨਾਟਕ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖੇ। ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇੱਕ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਸੰਸਾਰ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਮੁੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਵਾਰਤਕ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਕੁਦਰਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਿਵਾਲਾ, ਇੱਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਤੇਰਾਂ ਸੁਪਨੇ, ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਦਰ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਲੰਮੀ ਉਮਰ, ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ, ਸਾਵੀਂ ਪੱਧਰੀ ਜਿੰਦਗੀ, ਸੁਖਾਵੀਂ ਸੁਖਗੀ ਜਿੰਦਗੀ, ਸਾਡੇ ਵਾਰਸ, ਭਖਦੀ ਜੀਵਨ ਚੰਗਿਆਂਡੀ, ਸਵੈ-ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਲਗਨ, ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਾਸ, ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜੀਵਨ, ਚੰਗੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਡਾਟ, ਨਵੀਂ ਤਕੜੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਗੀਝਾਂ ਦੀ ਬੱਡੀ।

ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਲਤਿਕਾ, ਪ੍ਰੀਤਮਣੀ, ਪ੍ਰੀਤਮੁਕਟ, ਪੂਰਬ ਪੱਛਮ, ਕੋਧਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਸਾਡੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਲਿਸਕਾਰਾ।

ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਅਨੋਖੇ ਅਤੇ ਇਕੱਲੇ, ਨਾਗ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਜਾਦੂ, ਵੀਣਾ ਵਿਨੋਦ, ਭਾਬੀ ਮੈਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਅਸਮਾਨੀ ਮਹਾਂ ਨਦੀ, ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰ, ਜਿੰਦਗੀ ਵਾਰਸ ਹੈ, ਸ਼ਬਨਮ, ਮੇਰੀ ਗੁਲਬਦਨ, ਰੰਗ ਸਹਿਕਦਾ ਦਿਲ, ਇਸ਼ਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਡੀ ਰਚਿਆ।

ਨਾਵਲ : ਅਣਵਿਆਹੀ ਮਾਂ, ਕੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦ।

ਸਫਰਨਾਮਾ : ਦੁਨੀਆਂ ਇੱਕ ਮਹੱਲ ਹੈ।

ਅਨੁਵਾਦ : ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਚਾਨਣ (ਐਡਵਿਨ ਆਰਨਲਡ), ਸੁਪਨੇ (ਆਲਵ ਸਰੀਨਰ), ਮਾਂ (ਗੋਰਕੀ), ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ (ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ), ਮੌਲੀਅਰ ਦੇ ਦੋ ਨਾਟਕ।

ਮੇਰੇ ਝਰੋਖੇ 'ਚੋਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਅਭੂਲ ਯਾਦਾਂ, ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ-1, ਮੰਜਲ ਦਿਸ ਪਈ-2 ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ-3, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈੜੀਵਾਨੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ।

ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲਾ ਪਾਠ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈੜੀਵਾਨੀ 'ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ'-1 (ਸੰਨ 1895-1924)*ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪਾਠ ਤੋਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਹਤਸੰਦ ਜੀਵਨ-ਦਿੱਤੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪਤਾ

* ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ-1 ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1974

ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਛੁਕਵੀਆਂ ਭਾਵਪੂਰਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

‘ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ’ ਦੇ ਅੰਭ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਟੂਕ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ।

“ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਗੁਸਤਾਕੀ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ।.... ਮੇਰੇ ਵਾਹ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਸਧਾਰਨ ਚੰਗੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅਉਗਣ-ਰੁਚੀਆਂ ਘਟਾਈਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ।.... ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ, ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ।”

ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੇਲ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜ਼ਿਉਰਿਕ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬਰਫ ਪੈਣ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਮਿਲ੍ਹੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਓੜਕ ਇੱਕ ਥਾਂ ਰੇਲ-ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ ਬਰਫ ਦੀ ਇੱਕ ਚਟਾਨ ਢਹਿ ਹੀ ਪਈ। ਸਾਥੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਕੁਝ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਾਡੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਰਾਹ ਬਦਲ ਕੇ ਜ਼ਿਉਰਿਕ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ, ਸਿਊਨਿਕ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ।

ਉਦੋਂ ਐਡੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਹੋ ਚੁਕਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਰਾਹਦਾਰੀ-ਪੱਤਰ (ਵੀਜ਼ਾ) ਲੈਣੇ ਏਡੇ ਮੁਸਕਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਫਰੀ ਏਜੰਟ ਆਪੇ ਹੀ ਰਾਹਦਾਰੀ-ਪੱਤਰ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਆਫਤ ਆਈ ਨਾ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਹਦਾਰੀ-ਪੱਤਰ ਲੈਣੇ ਏਦੂੰ ਵੀ ਸੁਖਾਲੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਕਦੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦੇਸ ਹੋਵੇ! ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪੱਤਰ-ਪਰਮਾਣ ਵੇਖਣਾ ਤੇ ਸਮਾਨ ਫੌਲਣਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਕਿਆਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੁਆਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਓਦੋਂ ਹੀ ਆਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅਸ਼ਟਾਮ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਇਤਥਾਰੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਜਾਂ ਰਾਹਦਾਰੀ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ।

ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ, ਸਾਰੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਪਰ ਹਫ਼ਤੇ-ਦੂੰਹ ਹਫ਼ਤੀਂ ਪੁਲਸੀ ਪੜਤਾਲ ਸ਼ੱਕੀ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੀ ਬੇ-ਆਰਾਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚੁਝਿੱਤਣ ਦੇਣ ਲਈ ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰਿਆ ਸਫਰ ਬੜਾ ਹੀ ਸਫਲ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਦੋ ਦਿਨ ਪਛੜ ਕੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿਉਰਿਕ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਏਥੇ ਐਲਿਜ਼ੀ ਦੀ ਤਾਰ ਮੇਰੀ ਸੁੱਖ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬਰਫ ਨਾਲ ਟਕਰਾਈ ਗੱਡੀ ਦਾ ਹਾਲ ਪੜਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਹਾਦਸਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਨੇੜੇ ਸੀ। ਪਰ ਪਰਦੇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ ਦਾ ਨਿੱਘ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਲੰਮੀ ਸਾਰੀ ਤਾਰ ਐਲਿਜ਼ੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਜਿਹਾ ਖਤ ਲਿਖਿਆ।

ਪਾਟਸ਼ਡੈਮ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਐਮ.ਐਨ.ਗਾਏ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿਉਰਿਕ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਢੂੰਡ ਕੇ ਮਿਲਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਲੱਭ ਹੀ ਲਿਆ, ਪਰ ਜੇਡਾ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਓਡੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪੇ ਨਾ। ਉਹਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਿ ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਰਵਾਈਆ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵੱਲ ਸ਼ਰਧਾ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਿਆਲ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਰ ਅਹੁਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਪਿਛਾਂ-ਖਿੱਚੂ ਵਿਚਾਰਧਾ ਸੀ। ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ। ਏਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਿਤਾਬ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸੀ, “ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ”(Fallicies of Gandhi)

ਮਿਸਟਰ ਰਾਏ ਨਾਲ ਭੁਗਤ ਕੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿਉਰਿਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵੇਖਿਆ। ਬੜਾ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਜ਼ਿਉਰਿਕ ਝੀਲ ਦਾ ਦਿੜ੍ਹ ਬੜਾ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਾ—ਸਵਿਸ ਹੋਟਲਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਹੋਟਲ-ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੱਚ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੋਹਣੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਦੇਨਾ ਖਰਚ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਸੌਂਕ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਲਈ। ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਿਸ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਠਰਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਕ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ। ਹਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਚੇਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਕ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੈਰਗਾਹ ਹੈ, ਏਸ ਲਈ ਇਹਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਉੱਤੇ ਇਹਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਧੱਬਾ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਮੇਰਾ ਉਦੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਸੀ ਕਿ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਯੂਰਪ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਮੁਲਕ ਹੈ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਵਿੱਚ ਕਈ ਆਤਮਿਕ ਗੁਣ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਦੋ ਦਿਨ ਦੇ ਪਛੜੇਵੇਂ ਕਰਕੇ ਇੱਥੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਖਵੀਂ ਕਰਾਈ ਥਾਂ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਪਹਿਲਾ ਅਸਰ ਤਾਂ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਕਸੂਰ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਿੜਕ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪ ਜੋੜ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੋਟਲ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਲੈ ਦਿੱਤੀ। ਏਸ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਤਾਅਸਬ ਬੜਾ ਘੱਟ ਹੈ। ਏਸ ਮੁਲਕ ਦੀ ਭੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਚੋਖਾ ਨਿਰਭਰ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਭ-ਇੱਛਾ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਸਵਿਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁੱਭ-ਇੱਛਾ ਤੇ ਸੇਵਾ, ਹਰ ਮੁਲਕ ਤੋਂ ਯਾਤਰੂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕਾਸ਼ ! ਕਦੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਭ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਲੁਕਿਆ ਸੰਬੰਧ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇ। ਸਵਿਸ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਭੇਤ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਸੱਜਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁੱਭ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸੇਂਟ ਮੌਰਿਟਜ਼ ਕਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਸੀ ? ਮੈਂ ਬੜੀ ਤਾਗੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਹਾਂ—ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਹੈ ਪਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾਲੋਂ ਸੋਹਣਾ ਨਹੀਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਤੋਂ ਵਾਕਫ ਨਹੀਂ ਸਾਂ-ਪਰ ਹੋ ਵੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਫੀਸ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬੜੇ ਅੰਖੇ ਸੁਆਲ ਬਣੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਵੇਖਣ, ਜਾਣਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਿੱਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਿਂ ਚੱਕਰ ਪਾਏ, ਤੇ ਮੈਂ ਏਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਇਹ ਸਿੱਕ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੈ ਜਾਏਗੀ, ਮੈਂ ਆਸ ਕੀਤੀ।

ਪਰ ਜਿਸ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਘਰ ਮੈਨੂੰ ਰਹਾਇਸ਼ ਮਿਲੀ ਸੀ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਕਿਸੇ ਸੋਹਣੀ ਵਾਦੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੋਹਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਕ-ਦੋ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਕੋਟ ਭਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਂ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੀਂਦਾ, ਮੈਂ ਚਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਪੀਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਠੰਢ ਬਹੁਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਰਾਹ ਤੱਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਮਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਚਹੁੰ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕੰਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲਈ ਸੀ। ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਬੜੀ ਭੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਜ਼ਰਾ ਦੇਰ ਲੱਗੀ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਠੰਢ ਲੱਗ ਜਾਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਉਹਨੂੰ ਹੋਈ ਨਹੀਂ।

ਉਸ ਨੇ ਰਾਤ ਖਾਣਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਭੁਸੀ ਦੱਸੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਰਾਤੀਂ ਉਹਦਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸਨ, ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਵਾਗ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮਹਿਸਾਨ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਘਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਘਰ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਏਡਾ ਸਾਫ਼, ਏਡਾ ਸਜਿਆ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਰ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਏਡਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਏਨੀ ਵਧੀਆ-ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਅਮੀਰ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਦਾ ਘਰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੈਂ ਕੋਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਘਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਉਹਦੇ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ।

ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਿਜਾਮ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸਵਿਸ ਨਿਜਾਮ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਏਡਾ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰ ਜਦੋਂ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਕੋਈ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਐਸ਼ਿਆਈ ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਥੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘੱਟ ਗਰੀਬੀ ਦਿਸੀ। ਏਉਂ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕੋਈ ਗਰੀਬ ਮਨੁੱਖ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਜਿਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਦਿਸਿਆ। ਕੋਈ ਕੰਗਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਮੇਰੇ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਈ। ਹੋਰਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਹਫਤਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ, ਗਰੀਬੀ ਸੈਨੂੰ ਦਿਸ ਪਈ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਹੁਨਰ ਸਵਿਸ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਮੇਰੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਮੇਰੀ ਕਰਦੀ, ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਬਕਾਵਟ ਠੰਢੇ ਚੁੱਪੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਦੀ।

“ਬੜੇ ਮਹਿਸਾਨ ਮੇਰੇ ਘਰ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਜਾਵਾਂਗਾ।”

“ਪਰ ਉਹ ਉੱਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ....” ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਫੇਰ ਉਹ ਰੁਕ ਗਈ।

“ਓਦੋਂ ਚੰਗੀ ਕਿਹੜੀ ਕਿਸਮਤ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ?” ਮੈਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਬੁੱਝ ਲਿਆ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਬੀਬੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਆਖਿਆ, “ਇਹ ਨਾਂ ਮੈਂ ਏਥੇ ਪ੍ਰੋ ਕੇ ਰੱਖਾਂਗੀ—ਤੁਸਾਂ ਸੱਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਨਵੀਂ ਭਾਹ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।”

“ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ?” ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਇਹਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ—ਇਹ ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲੀ ਸਾਂ—ਇਹਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ—ਕਿਉਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਲੱਭਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ ?”

ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਜਿਹੀ ਤਸੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਖਿਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਮਨ ਆਇਆ ਸੀ, ਜੇ ਉਹਦੇ ਗਲ, ਮੈਂ ਬਾਹਾਂ ਪਾ ਦੇਂਦਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਣਾ।

ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ, ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ, ‘ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮੇਲੁੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।’ ਅੱਗੇ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਮਹਿਸਾਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਖਾਵਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਜ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਦੀ ਮਨੁੱਖ-ਮਿਲਣੀ ਦੀ ਭੁੱਖ ਅਮਿੱਟ ਹੈ; ਕਿਸੇ ਦਿਲ ਦਾ ਦਰ ਰਤਾ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਉੱਡ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਫੜਫੜਾਈ ਨਹੀਂ—ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਦੀ ਇਹੋ—ਜਿਹੀ ਫੜਫੜਾਹਟ ਆਲੋ—ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਫੜਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸੇਵਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲੁੰ ਸਖਾਵਤ ਦੱਸਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ —ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਲ ਦੇ ਅਣਮੀਟੇ ਦਰਾਂ ਚੌਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਰੂਹ ਉੱਤੇ ਝਾਕ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਐਉਂ ਕੋਈ ਝਾਕੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਹੋਰ ਦੀ ਹੋਰ ਦਿਸਣਾ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਵਿਦੈਗੀ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਬਿੱਲ ਮੰਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਝਾਕੇ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਰੁਹਾਨੀ ਮਿਠਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਲੇਰ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਜੇ ਇੱਕ ਬੇਨਤੀ ਮੇਰੀ ਮੰਨ ਸਕੇ ?”

“ਐਡੀ ਮਿੱਠੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਮੌਢ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ?”

“ਬੱਸ, ਇਹੋ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਨਾ ਸਮਝੋ, ਮੈਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਕੀਮਤ ਦੇ ਕੇ ਮਹਿਮਾਨੀ ਲੈਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲੁੰ ਨਹੀਂ ਸਓ ਆਏ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸਓ, ਮੇਰੀ ਬੇਰੰਗ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰਾਂਗਲੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚਣ ਆਏ ਸਓ—ਤੁਹਾਡੀ ਏਸ ਦਾਤ ਲਈ ਕੋਈ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ” ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲਿਆ।

“ਤੁਹਾਡੀ ਮੰਗ ਮੈਥੋਂ ਮੜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਮੰਨਿਆਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬੇ-ਆਰਾਮੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਹਾਰ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰ ਹੈ—ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਸਖਾਵਤ ਦੀ ਕਦਰ ਦਾ ਮੌਕਾ ਫੇਰ ਕਦੇ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਪਰ.....”, ਇੱਕ ਪਲ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਂ ਆਖਿਆ, ਆਓ ਦੋਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈਏ।”

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੌਢ ਸਕਾਂਗੀ।”

“ਮੈਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਲਈ ਅੱਜ ਜਾਣਾ ਕੱਲ੍ਹ ਤੱਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦਾ ਬਿੱਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਲੈ ਲਵੋ—ਤੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਮਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ—ਉਹੀ ਕੁਝ ਹਾਂ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ।”

ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਖਿੜ ਗਿਆ, “ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਜਾਓਗੇ ?” ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ— “ਮਿਸਟਰ ਸਿੰਘ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੇ—ਇੱਕ ਦਿੱਨ ਹੋਰ ਰਹਿਣਗੇ— ਤੇ ਮਹਿਸਾਨ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ— ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਗੇ— ਓ ਮਿਸਟਰ ਸਿੰਘ !”

ਤੇ ਜਿਸ ਗੱਲੇ ਉਸ ਰਾਤ ਉਹਦੀ ਭਾਤਰ ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਕਰ ਲਈ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦ : ਆਫ਼ਤ—ਮੁਸੀਬਤ। ਤੁਅੱਸਬ—ਕੱਟੜਪੁਣਾ, ਪੱਖ—ਪਾਤ ਕਰਨਾ। ਸਖਾਵਤ—ਉਦਾਰਤਾ। ਮੁਲਤਵੀ—ਅਟਕਾਇਆ ਹੋਇਆ, ਅੱਗੇ ਪਾਉਣਾ।

ਅਭਿਆਸ

(ੴ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :—

1. 'ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੇਲੁ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ', 'ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ' ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਇਹ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ?
 2. ਜਿਉਂਕਿ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦੀ ਤਾਰ ਮਿਲੀ ?
 3. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਮੁਲਕ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ?
 4. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਵਿਸ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
 5. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਉੱਤੇ ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
 6. ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋਵੇ, ਉਨਾ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਸ਼ਟ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
 7. ਜਿਉਂਕਿ ਤੋਂ ਕੁਝ ਫਾਸਲੇ ਉੱਤੇ _____ ਏਸ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਿਆਲੇ ਦੀ ਸੈਰਗਾਹ ਹੈ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
 8. ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੇਲੁ ਹਮੇਸ਼ਾਂ _____ ਦੀ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
 9. ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਵੇਖਣਾ ਤੇ ਸਮਾਨ ਫੌਲਣਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ _____।
 - (i) ਆਸ਼ਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
 - (ii) ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
 - (iii) ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
 - (iv) ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
 10. ਲੇਖਕ ਨੇ ਐਮ. ਐਨ. ਰਾਏ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ —
 - (i) ਰਾਏ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ।
 - (ii) ਉਹ ਲੇਖਕ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ।
 - (iii) ਰਾਏ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ।
 - (iv) ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬ ਲੈਣੀ ਸੀ।
- (ਅ) ਦੱਸੋ :—**
1. ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਵਿਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ?
 2. ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸਵਿਸ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦਾ, ਉਹਦੇ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਬਣ ਗਿਆ ?
 3. ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਉਹ ਹਰ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।
 4. ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਬੜੀਆਂ ਭਾਵਪੂਰਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ 'ਤੇ ਕੀ ਝਾਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ?
 5. ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੁਆਦ ਕਦੋਂ ਆਵੇਗਾ ? ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।

ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ

(1908-1986)

ਪਿਤਾ	: ਸ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ। ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ : ਬੋਦਲਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐਮ.ਐਸ-ਸੀ., ਡੀ.ਐਸ-ਸੀ.
ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ	: ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਉਪਕੁਲਪਤੀ ਵੀ ਰਹੇ।

ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ: ਰੰਧਾਵਾ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਕਲਾ-ਪਾਰਥੂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਸਨ। ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ’, ‘ਕੁੱਲ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ’, ‘ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ’ ਅਤੇ ‘ਕਾਂਗੜਾ’ ਹਨ। *“ਆਪ ਬੀਤੀ” ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੈੜੀਵਾਨੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਤਖਤ ਜਾਂ ਤਖਤਾ’ ਨਾਂ ਦਾ ਕਾਂਡ ਹਸਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਤਖਤ ਜਾਂ ਤਖਤਾ’ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਝਾਤ ਬੜੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

* ਡਾ: ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਆਪ-ਬੀਤੀ, ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1983

ਤੁਖਤ ਜਾਂ ਤੁਖਤਾ

ਜੂਨ, ਸੰਨ 1930 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਐਮ.ਐੱਸ.-ਸੀ. ਆਨਰਜ਼ (ਬੌਟਨੀ) ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਥੀਸਿਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਾਹੀਆਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਲੂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਦਸੂਹਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਛੰਭ, ਸਿਆਹ ਵੇਈਂ ਤੇ ਸਫੈਦ ਬੇਈਂ ਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਖਤਾਨਾਂ, ਛੱਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਖੋਜੀਆਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਐਮ.ਐੱਸ. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਉਹ ਐਨੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਲਰ- ਬਲਾਈਡ ਸਨ ਤੇ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਛਾਣ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨੀਲੀਆਂ-ਹੋਰੀਆਂ ਕਾਹੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸੇਡ ਮੈਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਸੀ।

ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿੱਚ ਨਤੀਜਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਕੇਸ਼ਪ. ਜੇ.ਬੀ.ਸੇਨ, ਐਮ.ਐੱਸ. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਜੌਰਜ ਮਥਾਈ ਤੋਂ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਲਏ। ਉਹਨਾਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸਫੇਦ ਦੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿਸ਼ੀਪਲ ਢੱਨੀਕਲਿਫ ਪਾਸ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੜਾ ਅੱਛਾ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ 21 ਜਨਵਰੀ, 1931 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਤੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਰੋਲ ਅੰਫ ਆਨਰ 'ਤੇ ਦਸਥਤ ਕੀਤੇ।

ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਕੁਝ ਸੁੱਝਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਰਿਸੈਨ਼ਸ ਸੀ ਤੇ ਕਣਕ ਡੇਂਚ ਰੁਪਏ ਮਣ ਵਿਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਹਰਾਂ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਕਣਕ ਸਸਤੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸਾਨਾਂ-ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਭੱਠਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਫਸਲ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਬਗਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕਠਿਨਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣੀ ਛੱਡ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸਿਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਾਲਤੂ ਅੰਨ ਲੋਕ ਪਸੂਆਂ ਤੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖਵਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਬੜੇ ਮੱਲ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਓਪਰੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਦਿਨ ਦਿਹੜੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਰਿਸੈਨ਼ਸ ਦਾ ਸਨਅਤਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਤੇ ਨੌਕਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ।

ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੋਚਿਆ ਕਿਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਗੀ ਹੀ ਕਰ ਲਈ ਜਾਏ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੇਕ ਸੀ। ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਬੌਟਨੀ ਜੁਆਲੋਜੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹਮੀਦ ਤੇ ਬਿਜ਼ ਲਾਲ ਸੇਠੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹਾਲੇ ਤਾਈਂ ਭੀ ਯਾਦ ਹਨ। ਹਮੀਦ ਦੌੜਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਵਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸੇਠੀ ਹਾਕੀ ਦਾ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਭਾਲੂ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਇਸਤਿਹਾਰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੱਕ ਬੌਟਨੀ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਪਈ ਹੈ। ਸਰਟੀਫਿਕੇਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਲਗਾ ਕੇ ਅਰਜ਼ੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਫੇਰ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲੀ। ਸ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਬੌਟਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਵਧੀਆ ਸੂਟ ਪਾ ਕੇ, ਨਵੀਂ ਟਾਈ ਲਾ ਕੇ ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਧਰੇ ਕੱਦ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ। ਮੇਰੀ ਵਿਰਲੀ ਜਿਹੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ। ‘ਕੀ ਤੁਸੀਂ ‘ਜਪੂਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹੋ ?’ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ‘ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ,’ ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ, ‘ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਬੌਟਨੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਅਸਾਮੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਦੀ।’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਪਿਰਨਾ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਲ ਤੇ ਇਲਮ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ 1925 ਈਸਵੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਾਕਿਆ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਪੈਂਫਲਿਟ ਵੇਖੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦੇ ਜਨਰਲ ਨੈਲਿਜ਼ ਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਭ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਹਿਲੇ ਨੌ-ਦਸਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ, ਉਹ ਟ੍ਰੈਨਿੰਗ ਲਈ ਵਲਾਇਤ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੇਸ ਪਰਤ ਕੇ ਛਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਤੇ ਜੱਦੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਸਕੂਲ-ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਲਫਟੈਣ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਛਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬੜੇ ਕਾਮਯਾਬ ਅਫਸਰ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ, ਸਿਆਣਪ, ਟੈਂਕਟ ਤੇ ਹਿਕਮਤੇ-ਅਮਲੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਐਡਮਿਨਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ, ਇੱਕ ਜੱਦੀ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ। ਰਿਸੈਨ਼ਸ ਕਰਕੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੀ ਖੁੱਲਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਬੰਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਇੱਥ ਮਲੁਮ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਛੂੰਘੇ ਟੋਏ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਟੱਪਣਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ। ਇਸ ਚੈਲਿੰਜ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਣਬੱਕ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਜਜਬਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।

ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖ ਕੇ ਦਾਖਲੇ ਦਾ ਫਾਰਮ ਮੰਗਾਇਆ। ਫਾਰਮ ਭਰ ਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਫਾਰਮ ਭਰ ਕੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਗਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਡੀ.ਸੀ., ਐਨ.ਸੀ. ਬਾਬਲੇ ਭਰਵਾਈਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਾਗੇ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਭਰਵਾਈਂ ਪੁੱਜਾ।

ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਪੁਰਨੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਕੋਲ੍ਹ ਹੈ ਤੇ ਏੱਥੇ ਇੱਕ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਬੰਗਲਾ ਹੈ ਜੋ ਡੀ.ਸੀ. ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਾਬਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਫਾਰਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸ਼ਗੀਫ਼ ਆਦਮੀ ਸੀ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ।

ਜਦ ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਫਾਰਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸੱਤ ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਆਖਰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪੀ. ਡਬਲਯੂ. ਡੀ. ਦੇ ਓਵਰਸੀਅਰ ਨਾਲ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸ਼ਗੀਫ਼ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਰੋਟੀ ਖੁਆਈ ਤੇ ਸੌਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮੰਜ਼ੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੇਕ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਹਾਲੀ ਤਾਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਖਾਤਰ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਾਂ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 50 ਰੁਪਏ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਫੀਸ ਭੇਜਣੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਤਾਂ ਧੇਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਿਸਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਆਖਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨਰਮਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਫਾਈਨੈਂਸ ਮਨਿਸਟਰੀ ਵਿੱਚ ਕਲਰਕ ਸੀ, ਖਤ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਦਾਖਲਾ ਤਾਰ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਪੈਸੇ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਇਹ ਅੰਕੜ ਦੂਰ ਹੋਈ।

ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਪਹਿਲੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ 'ਤੇ ਬੜਾ ਤੰਗ ਸੀ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸੁੱਝਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਮੈਂ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲ੍ਹ ਦੋ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਗਜ ਸਿੰਘ ਪੁਰ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੀ ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਛੇ ਭਰਾਵਾਂ ਲਈ ਤੀਹ ਮੁਰਬੇ, ਮਿੰਟਗੁਮਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਆਮਦਨੀ 'ਚੋਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ 'ਤੇ ਖਰੀਦੇ ਸਨ। ਏਥੇ ਮੁਰੱਬਾ ਸੌਲਾਂ ਏਕੜਾਂ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੁੱਲ ਪੱਚੀ ਸੌ ਰੁਪਏ ਸੀ। ਰਿਸੈਕਟਨ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਖਾਤਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਮਿਆਂ ਖਾਤਰ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਛੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਇਤਜਾਮ ਇੱਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਉਸਤਾਦ ਸੀ ਤੇ ਹਿਜਾਬ ਦਾ ਕੱਚਾ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਅਬਾਦੀ ਕਰਕੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਰਸਦ ਵੀ ਗਜ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਦੇ ਮਾਰਵਾੜੀ ਬਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜੀਅ-ਚਾਹਿਆ ਲਿਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕਾਮੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸਨ ਜੋ ਚੱਕ 51/12 ਐਲ. ਤਹਿਸੀਲ ਚੀਚਾਵਤਨੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਤੋਂ ਵੀਰ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਥੇ ਘੱਲੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇੱਕ ਪਾਣੀ ਦੀ ਡਿੱਗੀ ਸੀ। ਏਥੇ ਕੋਈ ਦਰਖਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਖਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਰਿੰਡਾਂ ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹੀ ਏਥੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਖਾਲੇ ਦੇ ਕੋਲ੍ਹ ਮੈਂ ਇੱਕ ਛੱਪਰ ਛਤਾਇਆ। ਉਹਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਢਿੱਲੀ ਜਿਹੀ ਮੁੱਜ ਦੀ ਮੰਜ਼ੀ ਰੱਖ ਲਈ। ਉਸ 'ਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੋਟਾ ਖੱਦਰ ਤੇ ਗਿਲਾਫ਼ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਗੋਲ ਤਕੀਆ ਦੋ ਲਾਉਣ ਲਈ ਰੱਖਿਆ। ਏਸ ਮੰਜ਼ੀ 'ਤੇ ਹੀ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਤਪ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਵੇਰੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਦੁੱਧ ਪੀ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਇੱਕ ਵਜੇ ਦੁਪਹਿਰੇ ਉਠਨਾ ਤੇ ਦਹੀਂ ਤੇ ਮਾਂਹਾਂ ਦੀ ਦਾਲ ਨਾਲ ਦੋ ਫੁਲਕੇ ਖਾਂਦਾ। ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਅਰਾਮ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਫੇਰ ਦੋ ਵਜੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਛੇ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਖਾਲੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਸੈਰ ਕਰਦਾ। ਨਹਿਰ ਦੀ ਬੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਖਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਮੱਛੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਕਾਂਵਾਂ ਤੇ ਇੱਲਾਂ ਦਾ ਖਾਜਾ ਬਣਦੀਆਂ।

ਜਦ ਮੈਂ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਗਜ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਸੁਣਨ ਆਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਪੜਾਸੀ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਵਾਂਗ ਚੱਕਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਜ਼ੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਹਰ ਘਰ 'ਚੋਂ ਦੁੱਧ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਰਾ ਪੀ ਤਾਂ ਸਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬਚਦਾ-ਬੁਚਦਾ ਕਾੜ੍ਹ ਕੇ ਥੋਆ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਏਸ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ 'ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਹੋਨੇਰ- ਗਰਦੀ ਫੈਲਦੀ ਹੈ।

ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਪੈਸ਼ਲ ਗੱਡੀ ਗਜ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਪਹੁੰਚੀ। ਬਾਗੜੀਆਂ ਨੇ ਲਾਲ ਪੱਗਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਾਸੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ, 'ਅੰਨ ਦਾਤਾ, ਘਣੇ ਸਿਮਾ' ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜਾਦ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਉਡਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, 'ਸਾਡੇ ਪੈਸੇ ਮੌਜ ਜਾ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੁਰੱਬੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣੇ' ਇਸ ਕੈਨਾਲ ਕਾਲੋਨੀ ਦਾ ਮੁੰਤਜ਼ਿਮ ਤੇ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ

ਜੈ ਗੋਪਾਲ ਸੇਠੀ ਸੀ। ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਦਿਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਰਿਆਇਤ ਦੇਣੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਹੁੱਲੜਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਅਕਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਸਮਝਾਈ ਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਿਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਰਮੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਘੁੰਮੰਡ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤੇ ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਾਕਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਬੜੀ ਬੁਜ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਮਲੇ-ਫੈਲੇ ਦਾ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਅੱਗੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਈ ਸੀ.ਐਸ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ 11 ਤੋਂ 26 ਜਨਵਰੀ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਹਾਊਸ, ਦਿੱਲੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਥਾਨ ਜੋ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੁਰਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਮੈਟਕਾਫ਼ ਦਾ ਜਾਤੀ ਮਕਾਨ ਸੀ ਤੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੂੰ ਦੇ ਗਿਆ।

ਬੈਬਰ ਪਾਸ ਮਾਰਕੀਟ ਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਮੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਕੋਠੀ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਲਰਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ 'ਦੋਸਤ' ਨਰਜਨ ਸਿੰਘ ਬੈਸ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਕਮਰਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂ ਮੰਜੇ ਡੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਮੁੰਜ ਦੀ ਮੰਜੀ ਡਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਕਲਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਜਾਤ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਜਦ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਣਾ ਤਾਂ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਪੰਡਤ ਪੌਲਤ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ, ਵਾਜ ਮਾਰਨੀ, “ਪੰਡਤ ਜੀ!” ਉਸ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ, “ਹਾਂ ਜੀ”। ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਹਿਣਾ, “ਮੂੰਹ ਢਕ ਲਓ ਮੈਂ ਉੱਠਣਾ ਹੈ,” ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਖਿੜ-ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਣਾ।

ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਜਨਵਰੀ 1931 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਮੇਰਾ ਉੱਨ੍ਹੀਵਾਂ ਨੰਬਰ ਆਇਆ, 173 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਬੱਟਨੀ, ਚੁਆਲੌਜ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਉਮੀਦ ਸੀ, ਘੱਟ ਨੰਬਰ ਆਏ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੈਲਿਟਿਕਸ, ਤਵਾਰੀਖ ਤੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਾਇਸ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੰਬਰ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਤਿਆਰੀ ਵੀ ਕੁਝ ਘੱਟ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ, 1932 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੀ ਗਜ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਜਦ ਟਰੰਕ ਚੁਕਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹਰਨਾਂ ਦੀ ਡਾਰ ਸੱਜੇ-ਬੱਬੇ ਦੀ ਲੰਘ ਗਈ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਮਾੜਾ ਹੋਇਆ”। ਮੇਰਾ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਵਾਂ ਨੰਬਰ ਸੀ ਤੇ ਨੌਂ ਆਦਮੀ ਲੈਣੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਜਦ ਤੱਕ ਨਤੀਜਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਰਨਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ ਚੁਭਦੀ ਰਹੀ। ਕਿਨਾਂ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਉਹ ਨਾਮਾਕੂਲ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ।

ਜਦ ਮੈਂ ਜਨਵਰੀ, ਸੰਨ 1932 ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਬੈਬਰ ਪਾਸ ਕੋਠੀ ਮਨਹੁਸ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਠਾਹਰ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਹਾਊਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਓਥੇ ਮੈਂ ਗਲੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜਿਹੀ ਕੋਠੀ ਵੇਖੀ ਜਿਸ ਦੇ ਗੁਲਾਬੀ ਪਰਦੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇੱਕ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਲਾਲਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਦਿਖਾਇਆ ਤੇ 50 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਕਿਰਾਇਆ ਮੰਗਿਆ। ਮੈਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ 10 ਰੁਪਏ ਪੇਸ਼ਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਬਿਸਤਰਾ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਓਥੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲਾਲਾ ਜੀ ਸਾਫ਼ ਮੁੱਕਰ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੇਸ਼ਗੀ ਰੁਪਏ ਵੀ ਮਾਰ ਲਏ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਰੰਜ ਹੋਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਪਤਲੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦਸ ਰੁਪਏ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੋ ਸੌ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਕਮੀਨੀ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕਿਆ।

ਸੰਨ 1946 ਵਿੱਚ ਜਦ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਮਕਾਨ ਦੀ ਭਾਲੂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਸੰਨ 1932 ਦੀ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਬੇਵੱਸੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਐਸਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਡਿਕ ਵਿਲਿੰਗਟਨ ਪੋਟਲੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲੰਡਨ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਉਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਲਾਰਡ ਮੇਅਰ ਬਣਿਆ। ਮੈਂ ਉਹ ਕੋਠੀ ਲੱਭ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਨੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਭ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਡੀ.ਸੀ. ਦੀ ਕੋਠੀ 17, ਗਜਪੁਰ ਰੋਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਅੰਦਰ ਆਏ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਲਾਲਾ ਜੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜਨਵਰੀ, 1932 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਠੀ ਦੇਖਣ ਆਇਆ ਸੀ”।

“ਹਾਂ ਜੀ।”

“ਉਸ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ 10 ਰੁਪਏ ਪੇਸ਼ਗੀ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।”

ਲਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਢੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਰੰਗ ਆਏ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜਾਏ ਪਰ ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।” ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੇ ਤੋਤੇ ਉੱਡ ਗਏ ਤੇ ਘਬਰਾ ਗਏ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ 200 ਰੁਪਏ ਮਹਿਰੌਲੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਈ ਚੰਦਾ ਦੇ ਦਿਓ ਤੇ ਪੁਗਣਾ ਸੰਨ 1932 ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਆਫ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਚੰਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਖਲਾਸੀ ਕਰਾਈ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਫੇਰ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਏਸ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਸਖਤ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋਵੇ। ਤਕਰੀਬਨ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਪਰਚੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਈਵਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਕਠਨਾਈ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਭੁਲ ਸਕਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਫ਼ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਟਕਾਫ ਹਾਊਸ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਚੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪਰ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਾ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ, “ਯਾ ਖੁਦਾ, ਮੁੜੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਮੈਂ ਨਾ ਢਾਲ।”

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦ : ਹਿਕਮਤੇ-ਅਸਲੀ-ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ, ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ | ਖਾਣਾ-ਮੁਗਾਕ | ਸਿਲਾ-ਫਲ | ਮੁੰਤਜ਼ਿਮ-ਇੱਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ | ਡਾਰਗ-ਵਿਹਲਾ | ਨਾਮਾਕੂਲ-ਅਣਉਚਿੱਤ | ਮਨੁਸ-ਮੰਦਭਾਗੀ | ਰਿਸੈਸ਼ਨ-ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜਾ |

ਅਭਿਆਸ

- ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਮੰਦਹਾਲੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
- ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਕੀ ਸੀ? ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।
- ‘ਤਖਤ ਜਾਂ ਤਖਤਾ’ ਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪਾਠ ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
- ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

(੪) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :—

- ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਰਚਿਤ ਸੈੱਜੀਵਨੀ ‘ਆਪ-ਬੀਤੀ’ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਅੰਸ ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ‘ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ’ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?
- ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ 1930 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ?
- ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ?
- ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆ ਨੇ ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਦੋਸਤ ਨਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- 1946 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣੇ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਥੀਸਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ _____ 'ਤੇ ਸੀ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
- ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ _____ ਮੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਬੈਟਨੀ-ਚੁਆਲੋਜੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
- ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਪ੍ਰ. ਐਮ. ਐਲ. ਘੋਸ਼ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ:
 - ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ
 - ਉਹ ਕਲਰ-ਬਲਾਈੰਡ ਸਨ
 - ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ
 - ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

10. ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਸਾ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ, “ਯਾ ਖੁਦਾ ਮੁੜੇ _____
(i) ਗੁਲਾਮ ਨਾ ਬਣਾ (ii) ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦੇ
(iii) ਇਮਤਿਹਾਨ ਮੌਂ ਨਾ ਡਾਲ (iv) ਭੁੱਖਾ ਨਾ ਰੱਖ

(अ) दस्ते :—

1. ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਮੰਦਹਾਲੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
 2. ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆ ਨਾਲ ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਜੋ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
 3. ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਕੀ ਸੀ ? ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।
 4. ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਲੱਗਣ ਉਪਰੰਤ ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਪੇਸ਼ਗੀ ਕਿਗਾਇਆ ਦੱਬਣ ਵਾਲੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ?
 5. 'ਤਖਤ ਜਾਂ ਤਖਤਾ' ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ? ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ

(1915-2014)

ਪਿਤਾ	: ਸ. ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ
ਮਾਤਾ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਰਿਆਮ ਕੌਰ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਹਡਾਲੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬ)
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐਲ. ਐਲ. ਬੀ.
ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ	: ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ, ਫਿਰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਤੇ ਲੇਖਣ।

ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ :

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਲ, ਦਿੱਲੀ, ਮੌਜ ਮੇਲਾ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਨਾਮਾ, ਰੰਨਾ ਵਿੱਚ ਧੰਨਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ।

ਸਨਮਾਨ :

1980-86 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਰਾਜ-ਸਭਾ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਪਦਮ-ਖੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਛੌਜ ਭੇਜਣ ਦੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ 1984 ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਤ ਸ਼ੈਖੀਵਨੀ ਮੌਜ ਮੇਲਾ (ਮੂਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ Truth love and little malice) ਵਿੱਚੋਂ (ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਬਾ) ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੰਬਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦਾ ਗੁੜ੍ਹਾ ਲਗਾਅ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੰਬੇ ਦੀਆਂ ਕਾਰਸਤਾਨੀਆਂ, ਚੁਸਤੀਆਂ, ਮਸਤੀਆਂ, ਹੁੱਲੜਬਾਜੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਸਿੰਬਾ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੀਅ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਪੱਕਾ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਿੰਬਾ ਗੁਜਰ ਗਿਆ, ਉਸ ਮਰਾਂਂ ਜੀਵਨ-ਭਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੋਈ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੋਚ ਸੀ ਕਿ ਦੋਸਤ ਬਦਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰਾ 'ਸਿੰਬਾ'

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਇੱਕ ਵਾਗੀ ਫਿਰ ਮੈਂ ਬੇਕਾਰ ਸਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਜਾਂ ਬੈਂਕ ਦੇ ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੈਸਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਮੈਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਥੋੜਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। 'ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦਾ ਸਿੱਖਸ਼' ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਤਸੋਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਮਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਖਰਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਖਰੜਾ ਹਾਲੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਅਲਸੇਸ਼ਨ ਕਤੂਰਾ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਮੇਰੀ ਧੀ ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰਲਾ ਬੰਦਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸੌਣ-ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੌਂਦਾ ਅਤੇ ਪੋਰਚ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਹੱਗ ਦਿੰਦਾ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਸਿੰਬਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬਿੱਲੀ ਪਹਿਲੇ ਵੀ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਅਲਸੇਸ਼ਨ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਿੰਬਾ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕੋ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਧੀ ਦਾ ਕੁੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਉਹਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖੁਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਟੀਕੇ ਲੁਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਲਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਕੁੱਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਗਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੁਜਾਨ ਸਿੱਖ ਪਾਰਕ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਹੇਠਲੀ ਮੰਜਲ ਵਾਲੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਆਏ, ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਤੂਰਾ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਗਮਨ ਸ਼ੈਫ਼ਰਡ ਕੁੱਤਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਦੀ ਵੱਖਰੀ ਮੰਜ਼ੀ ਡਾਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਏਅਰ-ਕੰਡੀਸ਼ਨਰ ਵੀ ਫਿੱਟ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਹੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂੰ-ਸੂੰ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੌਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸੇ ਹਟਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਪਾਸੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਧੰਨਵਾਦ ਦਾ ਛੂੰਘਾ ਸਾਹ ਭਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਬਿਸਤਰੇ ਉੱਤੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਰਾਤ ਅੱਧੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਬਿਸਤਰਾ ਉਹਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦਾ।

ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਰੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਘਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਵੀ ਰੋਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਕੋਈ ਸ਼ਗਾਰਤ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ, “ਠੀਕ ਹੈ, ਹੁਣ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾ।” ਸਿੰਬਾ ਦਾ ਮਾਲਾ ਦੀ ਆਇਆ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ 75 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ “ਵੇ ਸ਼ਾਂਬਿਆ!” ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਦੰਦੀ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੱਗਣ-ਮੂਤਣ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰ ਆਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਲਾਗਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਂਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਾਹਰ ਬੈਠਾ ਉਹਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਖਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ, ਉਹ ਮਾਈ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਫੜਦਾ, ਘਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਭੱਜਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਮਜ਼ੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕੋ ਦੇਂਦਾ। ਮਾਈ ਰੌਲਾ ਪਾਊਂਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜੀ ਆਉਂਦੀ, “ਵੇ ਸ਼ਾਂਬਿਆ! ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਲੀਪਰ ਕਿੱਥੇ ਲੁਕੋ ਦਿੱਤੇ ਨੇ?” ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੁੰਮੀ ਹੋਈ ਜੁੱਤੀ ਲੱਭਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਸਿੰਬਾ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੁਰਿਆ-ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਹਲਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮੇਰੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੁੱਛਦੀਆਂ, “ਹਾਲੇ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ?” ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ, “ਹਾਲੇ ਨਹੀਂ।” ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਗਲੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ। ਉਹਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਹੁਣੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਹਲਾ ਨਾ ਪਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਮੇਰੀ ਸੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਕਿਤਾਬ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੇ ਉੱਪਰ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਦਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉੱਛਲਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੰਡਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਰ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਰੇਕ ਕੁੱਤੇ, ਗਾਂ ਜਾਂ ਬਲਦ ਨੂੰ ਭੁੱਕਦਾ। ਲੋਧੀ ਗਾਰਡਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਕਾਰ ਦੇ ਮਗਰ ਦੌੜਦਾ, ਰੁਕ ਕੇ ਹੱਗਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਾਰਕਿੰਗ ਵਾਲੀ ਬਾਂ ਤੱਕ ਦੌੜਦਾ ਆਉਂਦਾ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖਰਗੋਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਘ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ

ਹੌਂਕਣ ਲੱਗਦਾ। ਖਰਗੋਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਆਉਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਦੌੜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੁਸਤ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਫੜਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸਤੈਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲੇ ਦਰਖਤ ਤੱਕ ਦੌੜਦੀਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਖਤ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਭਜਾਉਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀਆਂ। ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਝਾੜਦਾ ਜਾਂ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਟਦਾ।

ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਪਿਕਨਿਕ ਲਈ ਭਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਟੋਕਰੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਅਗਲਾ ਸਾਗਰ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀ ਮੌਜ ਲੱਗੀ ਰਹਿਣੀ ਹੈ। ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲੁ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਲੱਗਦਾ ਅਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿੰਦਾ। ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਅੰਖਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੂਰਜਕੁੰਡ ਜਾਂ ਤਿਲਪਥ ਨੇੜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਦੇ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਕਿਤੇ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਛਾਲ ਹੀ ਨਾ ਮਾਰ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਗਾਂਵਾਂ ਦੇ ਵੱਗਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਜਾ ਦਿੰਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਗਾਂ ਦੀ ਮਾਰੀ ਛੜ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸੁੱਜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਹੋਂਦੇ ਇੱਕ ਬੱਕਰੀ ਮਰਦੀ-ਮਰਦੀ ਮਸਾਂ ਬਚੀ।

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਖਰਗੋਸ਼ਾਂ, ਹਿਰਨਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਆਖਰਕਾਰ ਬੱਕ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪਿਕਨਿਕ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ, ਉਹ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸੌਂਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

ਗਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸੈਰ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਕਾਹਲਾ ਪੈਣ ਲੱਗਦਾ। ਅਸੀਂ ਖਾਨ ਮਾਰਕੀਟ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਪਾਨ ਲਿਆ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਆਈਸਕ੍ਰੀਮ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਈਸਕ੍ਰੀਮ ਖਰੀਦ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਆਈਸਕ੍ਰੀਮ ਦਾ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਈਰਖਾਲੂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਦੋ ਬਹੁਤ ਛੋਟ-ਛੋਟੇ ਕਤੂਰੇ ਵੇਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਕਤੂਰਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਰਖਤ ਕੋਲ ਰੁਕਦੇ ਜਿੱਥੋਂ ਕਤੂਰੇ ਵੇਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲੁ ਦਰਖਤ ਦੇ ਤਣੇ ਨੂੰ ਦੰਦੀਆਂ ਵੱਡਦਾ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੱਖ ਪਾਰਕ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਿੰਬਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਸਿੰਬਾ ਦੇ ਮਾਪੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਲੋਕ ਸਿੰਬਾ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਲੋਧੀ ਗਾਰਡਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਈਕਲ-ਸਵਾਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਚਿੱਲਾਈ, “ਸਿੰਬਾ! ਫੜ ਉਹਨੂੰ!” ਸਿੰਬਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ, ਉਹਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡੇਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੰਦ ਕੱਢ ਕੇ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਗਰੀਬ ਬੰਦੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਇੰਝ ਹੋਇਆ ਕਿ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਉਸ ਨਾਲੁ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਭੜਿਆ। ਸਿੰਬਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਸੀ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਦੌੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਿੰਬਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫੜੇ। ਉਹ ਦੌੜਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੁ ਸਿੰਬਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਕਈ ਚਪੜਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ‘ਗੁੰਡਾ, ਬਦਮਾਸ਼’ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਵੀ ਕੱਢੀਆਂ। ਉਹਨੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਸਹੁ ਖਾਪੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੇੜੇਗਾ।

ਮਸੋਬਰਾ ਜਾਂ ਕਸੌਲੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਸਦਾ ਸਿੰਬਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ। ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੁਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗਲੁ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਤਾਂਕਿ ਪਹਾੜੀ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਉੱਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਸਕੇ। ਸ਼ਿਮਲਾ ਨਾਲੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕਸੌਲੀ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਬਾਂਦਰ ਅਤੇ ਲੰਗੂਰ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੁ ਨਿਰੰਤਰ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਰੁੱਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉੱਥੇ ਪਹਾੜੀ ਕਾਂ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ।

ਬਹੁਤੇ ਕੁਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛੇਵੰਂ ਸੂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਿੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸੱਤਵੀਂ ਅਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਵੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫਲੈਟ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੰਬਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਰਪਾਲ ਕੋਲ ਛੱਡਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦੋਸਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਐਤਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਸੈਰ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵੀ

ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਿੰਬਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਕੈਨਿੰਗ ਲੇਨ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬੰਗਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਬਾਗ ਵੀ ਸੀ। ਸਿੰਬਾ ਕਈ ਵਾਰ ਉੱਥੇ ਗਿਆ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਛੱਡਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤ ਆਈ। ਉਹ ਸਿੰਬਾ ਨੂੰ ਲੈਣ ਗਈ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਭੁਸ਼ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੰਬਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਉਹਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਆਈ। “ਜੇ ਉਹ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਖੁਸ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹ ਲਵੇ।” ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੇ ਉੱਥੇ ਉਸ ਤਰੀਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਬਾ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤਣਾ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਬਾ ਕੈਨਿੰਗ ਲੇਨ ਤੋਂ ਪੈਦਲ ਹੀ ਤੁਰ ਕੇ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੰਜੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਮਦ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰੇ ਵਾਪਸ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਬਾ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਿੰਬਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੁੱਢਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਾਲ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਤੀਆ ਉੱਤਰ ਆਇਆ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਉਦੋਂ 13 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਆਰ ਮੋਰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਮਾਲਕਣ, ਮੇਰੀ ਧੀ ਮਾਲਾ ਕੋਲ ਛੱਡ ਆਏ। ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਸਿੰਬਾ ਨੂੰ ਲਗ-ਪਗ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਲਿਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਮਾਲਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਤਾਰ ਭੇਜੀ, “ਤੁਰੰਤ ਪਰਤੋ, ਸਿੰਬਾ ਬਹੁਤ ਬਿਮਾਰ ਹੈ।” ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਮਾਲਾ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਾਰ ਮਿਲੀ, “ਸਿੰਬਾ ਚੱਲ ਵੱਸਿਆ ਹੈ।”

ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਬਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਦਰਦ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲਕਵਾ ਮਾਰ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਮਾਲਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਟੀਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨੇੜਲੀਆਂ ਦੋਸਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੰਬਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰੱਖਾਂ। ਅਸਾਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਦੋਸਤ ਬਦਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੁੰਦੇ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ : ਮੁਸਤੈਦ-ਮਾਹਰ। ਮੋਤੀਆ-ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਜਿਹੜੀ ਉਮਰ ਵਧਣ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਕਵਾ-ਅਧਰੰਗ, ਤੁਰਨ-ਫਿਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿ ਜਾਣਾ।

ਅਭਿਆਸ

(ੴ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :—

- ਤੁਹਾਡੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ‘ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਬਾ’ ਸੈੱਜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੌਣ ਹੈ ?
- ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਉਦੋਂ ਸਿੰਬਾ ਦੀ ਉਮਰ ਕਿੰਨੀ ਸੀ ?
- ‘ਸਿੰਬਾ’ ਜਗਮਨ ਸੈੱਫ਼ਰਡ ਕੁੱਤਾ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- ਲੇਖਕ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨੇ ਸਿੰਬਾ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ :—

- ਸਿੰਬਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਕੁੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ _____ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
- _____ ਵਿੱਚ ਰਹੀਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਿੰਬਾ ਨਾਂ ਦੀ ਬਿੱਲੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ।

(अ) दृम्यः—

1. ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਰੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ 'ਸਿੰਬਾ' ਦੀ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ?
 2. ਲੇਖਕ ਦੀ ਧੀ ਮਾਲਾ ਦੀ ਆਇਆ ਨਾਲ ਸਿੰਬਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ, ਦੱਸੋ ਕਿਵੇਂ ?
 3. ਸਿੰਬਾ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਸਮੇਂ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ?
 4. ਲੋਕ ਸਿੰਬਾ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਡਰਦੇ ਸਨ ?
 5. ਲੇਖਕ ਸਿੰਬਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦੌਸਤ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ?
 6. ਸਿੰਬਾ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
 7. “ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛੇਵੱਂ ਸੂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਿੰਬੇ ਵਿੱਚ ਸੱਤਵੀਂ ਅਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਵੀ ਸੀ।” ਇਹ ਕਥਨ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ

(1916 ਈ. - 2003 ਈ.)

ਮਾਤਾ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪੁੰਨੀ
ਪਿਤਾ	: ਬਾਬੂ ਸਿਵ ਚੰਦ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਪਿੰਡ ਸ਼ਹਿਣਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐਮ.ਏ.; ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ
ਕਿੱਤਾ	: ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬਚੋਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਬਚੋਰ ਆਰਟਿਸਟ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ 'ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ' ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ।
ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ	: ਨਾਟਕ : 'ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ', 'ਸੈਲ ਪੱਥਰ', 'ਨਵਾਂ ਮੁੱਢ, 'ਘੁੱਗੀ', 'ਕੇਸਰੋ', 'ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ', 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ', 'ਪੂਣੀ ਦੀ ਅੱਗ', 'ਗਗਨ ਮੈਂ ਥਾਲ', 'ਸੁਲਤਾਨ ਰਜੀਆ', 'ਸੌਂਕਣ', 'ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ', 'ਅਭਿਸਾਰਿਕਾ'।
ਨਾਵਲ	: 'ਕੱਕਾ ਰੇਤਾ', 'ਜੂਠੀ ਰੋਟੀ', 'ਕਾਸ਼ਨੀ ਵਿਹੜਾ'
ਇਕਾਂਗੀ-ਸੰਗਿੰਧ	: 'ਦੋ ਪਾਸੇ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕਾਂਗੀ', 'ਕੁਆਰੀ ਟੀਸੀ', ਪੱਤਣ ਦੀ ਬੇੜੀ', 'ਪੈਤੜੇ-ਬਾਜ਼'
ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ	: 'ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤੇ', 'ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀ ਅੱਖ', 'ਕੌਡੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੱਪ।
ਸਫਰਨਾਮਾ	: ਪਾਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ
ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗਿੰਧ	: 'ਛੁੱਲੇ ਬੇਰ', 'ਕਾਲਾ ਅੰਬ', 'ਮਿਰਚਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਧ'
ਸ੍ਰੈਂਜੀਵਨੀ	: 'ਨੰਗੀ ਧੁੱਪ'

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 1962 ਈ. ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰੰਗ-ਮੰਚ' ਉੱਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 1973 ਈ. ਵਿੱਚ 'ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ ਐਵਾਰਡ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰ. ਆਫ ਐਮੀਨੈਸ ਦੀ ਉਪਾਧੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵੱਲੋਂ 'ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ' ਐਵਾਰਡ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 21 ਅਪ੍ਰੈਲ, 2003 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨੰਗੀ ਧੁੱਪ ਸ੍ਰੈਂਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ 'ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ-ਮੇਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ' ਅੰਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕੁਝ ਭਾਵਕ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਛੁਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹਲੂਣਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ—ਮੇਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ

ਜੱਨਤ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਨਿੱਕੇ ਕੇਕ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਗੱਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕੇਕ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੱਨਤ ਨੇ ਗੱਲਾਂ ਫੁਲਾ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚੀਆਂ ਤੇ ਲੰਮੀ ਫੁਕ ਮਾਰੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ‘ਹੈਪੀ ਬਰਥ ਡੇ ਟੂ ਯੂ’ ਗਾ ਕੇ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਵਜਾਈਆਂ।

ਜੱਨਤ ਨੇ ਪਿਆਜ਼ੀ ਫਰਾਕ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਢਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੀਨੀ ਬੋਲੀ, “ਇਹ ਮੇਰਾ ਫਰਾਕ ਏ.....ਤੇਤੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਿਆ। ਦੇਖ, ਜੱਨਤ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਫਿੱਟ ਆ ਗਿਆ।”

ਜੀਨੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੈਂਡਲ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿਆਟਲ ਵਿੱਚ ਮਗੀਦੇ ਸਨ ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਨਵੇਂ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਬੂਟ ਚਾਰ- ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਿੱਬ-ਖੜਿਬੋਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਮੋਹਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਧੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੰਢਾ ਮਾਰਦਾ - ਕੱਪੜੇ, ਜੁੱਤੀਆਂ, ਕੰਘੀਆਂ, ਤਕੀਏ ਤੇ ਕਾਰ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਾ, ਉਹ ਹੰਢਾਈ ਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਪਦੀ।

ਜੀਨੀ ਦੀ ਛੋਹ ਨਰਸ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਲੁਹਾਰ ਵਰਗੀ। ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਆਖਦੀ, “ਤੂੰ ਲਿਖਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏ? ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਬੜੇ ਸੰਜਮ ਤੇ ਸੂਖਮ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਐ ਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸੂਝ। ਤੈਥੋਂ ਤਾਂ ਸੂਈ ਵਿੱਚ ਧਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਰੋ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਤੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।”

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ? ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਬੜੇ ਮੌਕਲੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਬਟਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੜ ਸਕਦਾ। ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਟਾਈਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਦਾ ਪਰੀਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਕਾਰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਮਸੀਨ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।”

ਉਸ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਬੋਲੀ, “ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨਗੇ। ਉੱਥੇ ਜੁਗ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਐਲ. ਐਸ. ਡੀ., ਜਬਰੀ ਭਰਤੀ, ਬੰਦੂਕਾਂ, ਪਿਸਤੋਲ। ਅਮਰੀਕਾ ਤਾਂ ਨਿਰਾ ਜੰਗਲ ਐ। ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਉੱਤੇ ਕਤਲ ਤੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ..... ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਿਖਾਇਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਤੇ ਥੋਪੜੀ ਉੱਡ ਗਈ..... ਸਕਰੀਨ ਉੱਤੇ ਖੂਨ ਦੇ ਫਿੱਟੇ, ਲੋਕ ਬੈਠੇ ਠਿਨਰ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰ-ਧਾੜ ਦੇ ਦਿਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ... ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਇੱਥੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨਗੇ। ਇੱਥੋਂ ਉਨਾਂ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ।”

ਜੀਨੀ ‘ਟਾਈਮ’ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਤੇ ਜੁਗ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਟਾਈਮ” ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਸਾਲਾ ਲਾ ਕੇ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਿਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਇਹ ਲਿਖੇ ਕਿ ਫਲਾਂ ਆਦਮੀ ਬੜਾ ਨੇਕ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਮਿਸਿਸਿਪੀ ਦਰਿਆ ਸ਼ਾਂਤ ਵਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੁਫਾਨ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜ ਸੌ ਪਿੰਡ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਖਬਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਤੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ‘ਟਾਈਮ’ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜੱਜ ਕਰ ਸਕਦੀ।”

ਉਹ ਬੋਲੀ, “ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣੇ।”

ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਹੇਠ ਤਿਲੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਦੇ ਹੋਏ ਦੌੜਦੇ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹ ਅੱਕ ਦੀਆਂ ਮਾਈ ਬੁੱਢੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ—ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉੱਡਦੇ ਨਰਮ ਤੂੰਬੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਕੁੱਤਾ ਰੋਂਦਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਪੰਡੀ ਖੰਭ ਫੜਫੜਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਦੌੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ, “ਪਾਪਾ ਉਸ ਝਾੜੀ ਪਿੱਛੇ ਬਧਿਆਵਾੜ ਲੁਕਿਆ ਖੜਾ ਏ।”

ਮਨੂੰ ਜੱਨਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਬੋਲਦਾ, “ਕਮਲੀਏ, ਉਹ ਤਾਂ ਕੁੱਤਾ ਸੀ।”

ਉਹ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਝਟਕ ਕੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡ ਕੇ ਆਖਦੀ, “ਨਹੀਂ, ਬਧਿਆਵਾੜ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਛ ਦੇਖੀ ਸੀ।”

ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਦਰਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਉਹ ਇਹੋ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਬਧਿਆਵਾੜ ਇੱਥੇ ਲੇਲੇ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਖੜਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਨਿੱਕੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਗੁਆਚ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਦਿਓਣੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ—ਇਸ ਭੇਦਾਂ ਭਰੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦਰਅਸਲ ਨਿੱਕੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਲੰਮੀ ਘਾਹ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੈਦਾਨ ਸੀ। ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੂਗਰਨੀ, ਭੂਤਨੀ, ਪਰੀ ਤੇ ਦੇਅ, ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਦੀ ਧੂਪ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ।

ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਖੇਡਦੇ। ਮਨੂੰ ਦੀ ਠੋਡੀ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕਾ ਚਿੱਬ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਠੋਡੀ ਵਾਂਗ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਕੰਨ ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਵਰਗੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤੁਰਦਾ ਸੀ.. ਇੱਕ ਗਿਠਮੁਠੀਆ ਬਲਵੰਤ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਵਰਗਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੀਨੀ ਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅੰਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾਦਿਆਂ-ਪੜਦਾਦਿਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ-ਪੋਤਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗਤ ਵੇਲੇ ਜੱਨਤ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਉੱਛਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਮਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਗੀਸੀਂ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸੌਣ ਲਈ ਲੜਦੇ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਸੀ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖੇਡ। ਦੋਵੇਂ ਲਿਟਦੇ, ਘੁੱਲਦੇ ਤੇ ਆਖਰ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ।

ਜੱਨਤ ਆਖਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ “ਲੂੰਬੜ ਤੇ ਕਾਂ” ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਵਾਂ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਖੀਬੋਰਾ ਕਾਂ ਵਡਿਆਈ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਨੀਰ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਉਸ ਦੀ ਚੰਝ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਉੱਕਦਾ ਜੱਨਤ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੱਸ ਕੇ ਦੱਸਦੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੀ ਤੇ ਲੂੰਬੜ ਦੇ ਛਪੜ-ਛਪੜ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਅਵਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢਦੀ।

ਮਨੂੰ ‘ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਤੇ ਚਾਲੀ ਚੋਰ’ ਤੇ ‘ਅਲਾਦੀਨ ਦਾ ਚਿਰਾਗ’ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਆਖਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਇਹੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੁਬਾਰਾ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਆਖਦੇ ਤੇ ਮੈਂ ਹਰ ਵਾਰ ਸੱਜਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ। ਜੱਨਤ ਯਕਦਮ ਆਖਦੀ, “ਪਾਪਾ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਬਿੱਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਦਿਖਾ।”

ਉਹ ਢਿੱਡ ਪਰਨੇ ਲੇਟ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮਸ਼ੂਮ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਨਰਮ, ਗੁੰਦਵਾਂ ਮਾਸ। ਉਹ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਕੇ ਆਖਦੀ, “ਹੁਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ।”

ਇਹ ਖੇਡ ਮੈਂ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ। ਇਹ ਖੇਡ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਵਾਏ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਖੇਡ।

ਮੈਂ ਦੋ ਉੱਗਲਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗਰਦਨ ਤੋਂ ਲਹਿਰੀਆ ਪਾਉਂਦਾ ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਚੀਕ ਕੇ ਆਖਦੀ, “ਸੱਪ!” ਮੈਂ ਉੱਗਲਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਪੋਲੇ-ਪੋਲੇ ਨਹੁੰ ਮੁਭਾਉਂਦਾ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਤੋਰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਕੁਕਦੀ, “ਬਿੱਲੀ!” ਮੈਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਚੂੰਢੀਆਂ ਵੱਡਦਾ ਉੱਗਲਾਂ ਤੋਰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਮਿਆਂਕਦੀ, “ਕੀੜੀ!” ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹੌਲੀ ਤੇ ਭਾਰੇ-ਭਾਰੇ ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਦੀ, “ਹਾਥੀ!”

ਯਕਦਮ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਇੱਕ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸਾਡੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਹਿੰਗੀ ਦੇ ਡੰਡੇ ਉੱਤੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਜਰੇ ਟੇਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਹੋਕਾ ਲਾਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, “ਤੋਤੇ ਲੈ ਲਓ, ਤੋਤੇ!”

ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ।

“ਪਾਪਾ, ਸਾਨੂੰ ਤੋਤਾ ਲੈ ਦੇ।”

“ਕਿੱਥੇ ?”

“ਉਹ ਦੇਖ, ਫਾਟਕ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਏ, ਤੋਤਿਆਂ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ।”

ਉਹ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਫਾਟਕ ਵੱਲ ਧੂਹ ਕੇ ਲੇ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੈਲੀ ਧੋਤੀ ਸੀ, ਲਾਲ ਪਗੜੀ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੰਦਰਾਂ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਵੇਂ ਨੇ ਤੋਤੇ ?”

“ਦਸ ਰੁਪਏ ਦਾ ਜੋੜਾ।”

“ਇੱਕ ਤੋਤਾ ਸਾਨੂੰ ਦੇ-ਦੇ।”

“ਨਹੀਂ ਸਰਕਾਰ, ਅਸੀਂ ਜੋੜਾ ਹੀ ਵੇਚਦੇ ਹਾਂ। ਇਕੱਲਾ ਤੋਤਾ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਛੇਤੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋੜ ਐ, ਆਪਣੇ ਸਾਬੀ ਦੀ।”

ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਮੇਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਫੜ ਕੇ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮਿੰਨਤ ਨਾਲ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ, “ਪਾਪਾ, ਸਾਨੂੰ ਤੋਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਦੇ।”

ਮਨੂ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚੀਕ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਦੇਖ ਇਸ ਦੀ ਗਰਦਨ ਦੁਆਲੇ ਲਾਲ ਘੇਰਾ ਹੈ।”

ਤੋਤੇ ਵਾਲਾ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਇਸ ਦੀ ਗਾਨੀ ਐ।”

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਵੇਚ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਗੜ ਦਾ ਭਰਿਆ ਤੋਤਾ ਵੀ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਵਿਕਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋੜਾ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਮਨੂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

ਬੱਚੇ ਪਿੰਜਰਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਸੁਰਤੀ ਕੋਲ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਵਾਂ ਤੋਹਫਾ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਖਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਤੋਤੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਖੁਗਕ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੌਣ-ਜਾਗਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਆਦਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਬਿੱਲੀ ਨਾ ਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਿੰਜਰੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਮਨੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਤੋਤਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੀਟੀ ਵੀ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਨੂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਟੀ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਮ ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਤੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਅੰਬ ਖੁਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਤੋਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲ ਅੱਖਾਂ ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਤੇ ਟੀ-ਟੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਝਾਂ ਮਾਰਦੇ।

ਜੱਨਤ ਜਾ ਕੇ ਮਿੱਠੀ ਚੂੰਗੀ ਲੈ ਆਈ ਦੇ ਸੀਖਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਖੁਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਤੋਤੇ ਨੇ ਨੂੰ ਗੰਧ ਮਾਰੀ ਤੇ ਜੱਨਤ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਸਾਂ ਚੁੱਪ ਕਰਾਇਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਵਰਚੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਲੋਹੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਿੰਜਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇ ਤੇ ਤੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਜੱਨਤ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਉੱਗਲਾਂ ਨਾ ਪਾਵੇ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਾਤ ਤੋਤਾ-ਤੋਤੀ ਖੂਬ ਲੜੇ। ਤੋਤੇ ਨੇ ਨੂੰ ਗੰਧ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਤੋਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੱਨਤ ਤੇ ਮਨੂ ਬੜੇ ਉਦਾਸ ਸਨ। ਮੈਂ ਮੋਏ ਹੋਏ ਪੰਢੀ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫੈਦੇ ਦੇ ਦਰਖਤ ਥੱਲੇ ਦੱਬ ਦੇਣ। ਜੱਨਤ ਨੇ ਤੋਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਲੈ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਤੇ ਮਨੂ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਥੱਡੀ, ਛੁੱਘਾ ਟੋਆ ਪੁੱਟਿਆ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੋਤੀ ਨੂੰ ਲਿਟਾ ਕੇ ਉੱਪਰ ਮਿੱਠੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸਾਡਾ ਬਾਵਰਚੀ ਆਇਆ, ਜੀਨੀ ਤੇ ਮੈਂ ਤੋਤੀ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ : ਮੋਕਲੇ = ਖੁੱਲ੍ਹੇ ; ਸੋਖੀਘੇਰਾ = ਫੜਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਗਪੈੜੀ; ਯਕਦਮ = ਇਕਦਮ; ਲੋਗੜ = ਰੂੰ; ਬਾਵਰਚੀ = ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ।

ਅਭਿਆਸ

(੮) ਵਸਤੁਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :—

- ‘ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ’ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਸੈਜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦਰਜ ਹੈ ?
- ‘ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਮੇਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ’ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਜੱਨਤ ਦਾ ਕਿੰਨਵਾਂ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਮਨਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ ?
- ਜੱਨਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੀਸਰੇ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਮੌਕੇ ਕਿਹੜੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ ?
- ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੱਨਤ ਅਤੇ ਮਨੂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸੌਣ ਲਾਈ ਲੜਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- ਮਨੂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ‘ਲੂਬੜ ਤੇ ਕਾਂ’ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਦਾ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- ਅਸੀਂ ਜੋੜਾ ਹੀ ਵੇਚਦੇ ਹਾਂ। ਇਕੱਲਾ ਤੋਤਾ ਹੋ ਕੇ ਛੇਤੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਤੋਤੇ ਨੇਮਾਰੀ ਅਤੇ ਜੱਨਤ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗੀ।
- ਮਗੀ ਹੋਈ ਤੋਤੀ ਨੂੰਦੇ ਦਰਖਤ ਥੱਲੇ ਦੱਬਿਆ ਗਿਆ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)

(अ) दृमः

- “ਜੀਨੀ ਦੀ ਛੋਹ ਨਰਸ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਲੁਹਾਰ ਵਰਗੀ”। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
 - ਜੀਨੀ, ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ?
 - ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਮਨੂੰ ਨੂੰ ‘ਗਿਠਸੁਠੀਆ ਬਲਵੰਤ’ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ?
 - ਇਸ ਸੈੜੀਵਾਨੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਿਤਾ ਵਜੋਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦੀਅਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਮੁੰਝੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ?
 - ਜੱਨਤ ਤੇ ਮਨੂੰ ਦੀ ‘ਤੇਤੀ’ ਕਿਉਂ ਮਰ ਗਈ ਸੀ? ਉਸ ਨੂੰ ਦਫਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿੱਚ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ?

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ

(1919 - 2005)

ਪਿਤਾ	: ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹਿਤਕਾਰੀ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ
ਵਿੱਦਿਆ	: ਰਸਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਸਵੀਂ ਤੱਕ, ਸਾਹਿਤ-ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਡੀ.ਲਿਟ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ।
ਕਿੱਤਾ	: ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੀ ਲੋਖਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇੱਕ ਕਵਿਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੇ ਹੋਏ। ਉਹ 'ਨਾਗਮਣੀ' ਮਾਸਿਕ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਰਹੇ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨਪੀਠ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਮਿਲਿਆ।

ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ : *ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ* : ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ, ਜੀਉਂਦਾ ਜੀਵਨ, ਤਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ, ਓ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਿਆ, ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿੱਚ, ਸੰਝ ਦੀ ਲਾਲੀ, ਲੋਕ-ਪੀੜ, ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ, ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ, ਮੈਂ ਤਵਾਰੀਖ ਹਾਂ ਹਿੰਦ ਦੀ, ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ, ਸੁਨੇਹੜੇ, ਅਸ਼ੋਕਾ ਚੇਤੀ, ਕਸਤੂਰੀ, ਨਾਗਮਣੀ, ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ।

ਲੇਖ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਇੱਕੀ ਪੱਤੀਆਂ ਦਾ ਗੁਲਾਬ, ਸਫਰਨਾਮਾ, ਔਰਤ ਇੱਕ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ।

ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਕੁੰਜੀਆਂ, ਆਖਰੀ ਖਤ, ਗੋਜਰ ਦੀਆਂ ਪਰੀਆਂ, ਚਾਨਣ ਦਾ ਹਉਕਾ, ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀ, ਅਜਨਬੀ, ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਬੀ ਸੜਕ, ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮੌਤ।

ਨਾਵਲ : ਡਾਕਟਰ ਦੇਵ, ਚੱਕ ਨੰਬਰ ਛੱਡੀ, ਪਿੰਜਰ, ਆਲੂਣਾ, ਅਸੂ, ਇੱਕ ਸਵਾਲ, ਬੁਲਾਵਾ, ਰੰਗ ਦਾ ਪੱਤਾ, ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ, ਇੱਕ ਸੀ ਅਨੀਤਾ, ਧਰਤੀ ਸਾਗਰ ਤੇ ਸਿੱਪੀਆਂ, ਏਰੀਅਲ, ਯਾਤਰੀ, ਜਲਾਵਤਨ, ਜੇਬ ਕਤਰੇ, ਧੋਪ ਦੀ ਕਾਤਰ, ਪੱਕੀ ਹਵੇਲੀ, ਅੱਕ ਦਾ ਬੂਟਾ, ਅੱਗ ਦੀ ਲਕੀਰ, ਕੱਚੀ ਸੜਕ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ।

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਮੌਲੀ ਤੇ ਮਹਿੰਦੀ।

'ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਸੈੱਜੀਵਨੀ ਹੈ, 'ਕਾਲਾ ਗੁਲਾਬ', 'ਕਿਰਮਚੀ ਲਕੀਰਾਂ' ਤੇ 'ਮੌਮਬੱਤੀਆਂ ਦਾ ਭੇਦ' ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੈੱਜੀਵਨੀ ਦੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਹਨ।

'ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦਾਰ ਜੀ' ਪਾਠ 'ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ' ਸੈੱਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਕਥੂਲ ਕੀਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਾਰ ਜੀ

1936 ਦੇ ਮੁੱਢ ਦੀ ਗੱਲ - ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਨਾ ਪਿਆਰ ਦੇਂਦਿਆ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਇਆ ਮੇਰੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਫੇਰ ਥੈਡੇ ਜਿਹੇ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਭਾ ਨੇ (ਉਹ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰਦ ਸੀ) ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾੜੀ ਦਾ ਪਾਰਸਲ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਵਜੋਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਆਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਹੋਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਡਾਕੀਏ ਨੇ ਘਰ ਦਾ ਬੁਹਾ ਖੜਕਾਇਆ ਮੇਰੇ ਬਾਲ ਜਿਹੇ ਮਨ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਨੀਆਰਡਰ ਜਾਂ ਪਾਰਸਲ ਦੀ ਰੀਝ ਕਰ ਲਈ, ਮੁੰਹਾਂ ਨਿਕਲਿਆ, “ਅੱਜ ਫੇਰ ਕੋਈ ਇਨਾਮ ਆਇਆ ਏ” - ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ, ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਕੰਬਣੀ ਦੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਤਿਉੜੀ ਚੇਤੇ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਏਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਜਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਸ ਇੱਕ ਫਿਕਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ, ਬੱਸ ਏਨਾ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹੋ- ਜਿਹੀ ਆਸ ਜਾਂ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਰੀਝ ਗਲਤ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਛੋਟਿਆਂ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ।

ਤੇ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ - ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੱਥੇ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਮੱਥਾ ਮੇਰਾ ਨਿਗਾਹਬਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਫੇਰ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਅਚੇਤ ਵੀ ਇਹੋ-ਜਿਹਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਅੱਜ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ - ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਲੈਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ, ਉਹ ਇੱਕ ਤਿਉੜੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੁਰਖ਼ਰੂ ਕਰ ਗਈ, ਸੁਤੰਤਰ ਕਰ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਤਿਉੜੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਉਹੋ-ਜਿਹੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਤੌਹੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਪਿਤਾ ਦਾ ਮੱਥਾ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਉੱਤੇ ਉਹ ਤਿਉੜੀ ਪੈ ਸਕਦੀ ਸੀ।

1936 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਤ- ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ, ਜਿਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੋਈ ਸਾਂ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰ ਸਕਾਂ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਤਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਲੱਭਦੇ ਛੱਤ 'ਤੇ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕੋ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ - “ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।”

ਬਗਤ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਏਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ ਨਕਦ ਵੀ ਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਢੂੰਘੀ ਤਸਲੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਵੀ। ਪਰ ਇਸ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਮਝਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਏਨਾ ਨਕਦ ਰੁਪਇਆ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ - ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਇੱਕੋ ਸੋਚ ਸੀ, ਜੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਰਾਤ ਮਰ ਸਕਾਂ

ਫੇਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ - ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਨਕਦ ਰੁਪਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹਿਆ, ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਤਸਲੀ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲਾਈ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਨੇ ਉਹ ਚੂੜੀਆਂ ਫੇਰ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਂ ਕੁ ਵਹਿਆ ਦੀ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਭਰੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਹਰਫ-ਹਰਫ ਕਈ ਦਿਨ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਬੱਸ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਖਲੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਣੀਆਂ ਹਨ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣਾ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੋਕ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮੂਹ-ਧਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹਰਫ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇਗਾ।

ਜਾਪਦਾ ਹੈ - ਇਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਮੇਰੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਗਈ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ, ਜੋ ਲਿਖ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਕਦੇ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਲੋਕ ਇਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੀ ਆਖਣਗੇ।

ਨਿੰਦਾ— ਉਸਤਤ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਉਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਸੀ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਮ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਣੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ – ਕਿ ਫੇਰ ਨਿੰਦਾ-ਉਸਤਤ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮਨ ਥਾਂਵੇਂ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਜੇ ਕਦੇ ਭੋਲਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਪਲ ਥਾਂਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦਾਰਜੀ ਬੁਲਾਂਦੀ ਸਾਂ। ਨਿੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਤੋਂ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦੇ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਦੇ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ- ਨਿੱਕੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਵਿਛਾ ਕੇ-ਕੋਈ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਭਰ ਆਉਂਦੀ। ਇਸੇ ਆਪਣੇ ਛੂੰਘੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੇ ਸਲਾਈਡਜ਼ ਬਣਵਾਏ।

ਵੀਡੀਓ ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਜਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਖੁਰਚ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਲਾਈਡਜ਼ ਵਿਖਾਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਖਰੀਦੀ, ਜਿਹਦੇ ਸਾਮ੍ਝਾਣਿਕ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਕੰਪ ਉੱਤੇ ਸਕਰੀਨ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਖਾਮੋਸ਼ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ - ਉਹ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਲਾਈਡ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਕਰੀਨ 'ਤੇ ਵਿਖਾਂਦੇ, ਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੋਲਦੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਸੁਣਾਂਦੇ।

ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਚਾਣ ਲਈ-ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੀ ਦਿਵਾਰ ਚਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਜੰਗ ਦੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕਾਲੇ ਟਰੰਕ ਵਿੱਚ ਸਾਂਭਿਆ ਸਭ ਕੁਝ ਲੈ ਕੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ, ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ।

ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੰਪ ਉੱਤੇ ਸਕਰੀਨ ਲਾਈ ਗਈ-ਜਿਹਦੇ ਸਾਮ੍ਝਾਣਿਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਦਰੀਆਂ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਇਹ ਅਚੰਭਾ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦਰਦ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹਵਾ ਨੂੰ ਚੀਰ ਗਈ, ‘ਬੰਦ ਕਰੋ, ਇਹ ਸਿਨੇਮਾ।’

ਲੋਕ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਕਿ ਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗ ਲਏ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮੇਟ ਕੇ ਟਰੰਕ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਲੈ ਆਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਤੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਹਾਦਸਾ ਸੀ, ਜਿਹਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਉਹ ਕਾਲਾ ਟਰੰਕ ਨਹੀਂ ਖੋਲਿਆ। ਉਦਾਸ ਜਿਹੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕਹਿ ਛੱਡਦੇ-ਮੂਰਖਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ...। ਤੇ ਉਹ ਬਰਛੇ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਰਹੇ।

1947 ਦਾ ਵੇਲਾ ਆਇਆ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਚੀਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਦਾਰਜੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ। ਉਹ 1946 ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ.... ਤੇ ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਮੈਂ ਤੱਤੀ ਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ' ਵਰਗੀਆਂ ਕਈ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖਦੀ ਰਹੀ। ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵਿੱਚ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋ ਕੇ....

ਫੇਰ 1984 ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਤੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਲਹੂ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਕੌਲ ਸਿਰਫ਼ ਕਲਮ ਸੀ। ਉਹੀ ਤੜਪ ਕੇ 'ਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ :

ਚਾਨਣ ਰੋਜ਼ ਚੁਗਲੀਆਂ ਖਾਂਦਾ
ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਘਰਾਂ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਂਦਾ
ਰੋਜ਼ ਨੀਂਦਰ ਦੀ ਛੱਤ ਚੌਂਦੀ
ਬਾਹਰ ਚੀਕਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵੱਸਦਾ
ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਫ਼ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦੇ
ਉਹ ਹਾਂਡੀ ਵਿੱਚ ਦਾਲੁ ਨਹੀਂ
ਖੋਡ ਰਿਨ੍ਹਦੇ —
ਤੇ ਬੱਕਲੁ ਸਲੂਣੇ ਲਈ
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਾਸਾ ਕੁ ਲੂਣ
ਕਿਸੇ ਹੱਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ
ਦੈਸਤੋ, ਦੁਆ ਮੰਗੋ।

ਕਿ ਕੁਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਬਦਲ ਜਾਏ
 ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇ
 ਤੇ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ
 ਹਰੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਦੁਆ ਲੱਗੇ

ਐਥੇ ਸ਼ਬਦ : ਤਾਗੀਡ-ਸਿਫਤ, ਪ੍ਰਸੰਸਾ। ਨਿਗਾਹਬਾਨ-ਰਾਖਾ, ਨਿਗਰਾਨੀ, ਪਹਿਰੇਦਾਰ, ਮਾਰਗ- ਦਰਸ਼ਕ। ਤੌਹੀਨ-ਬੇਈਜ਼ਤੀ, ਨਿਗਾਦਰ। ਤਾਕੀਦ-ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ। ਅਚੰਭਾ-ਹੈਰਾਨੀ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

1. ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ 'ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਾਰ ਜੀ' ਸੈੱਜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
 2. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਕਦੋਂ ਛਪੀ ਸੀ ?
 3. ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ 200 ਰੁਪਏ ਇਨਾਮ ਕਿਸ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ?
 4. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਭਾ ਨੇ ਤਾਗੀਡ ਵਜੋਂ -
 (ਓ) ਸੂਟ ਭੇਜਿਆ ਸੀ (ਅ) ਸਾੜ੍ਹੀ ਭੇਜੀ ਸੀ
 (ਇ) ਸ਼ਾਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ (ਸ) ਸੋਨੇ ਦਾ ਹਾਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ
 5. 'ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ
 (ਓ) ਭੂਆ ਸੀ (ਅ) ਚਾਚੀ ਸੀ (ਇ) ਮਾਮੀ ਸੀ (ਸ) ਮਾਂ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਸੀ
 6. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਵਿਆਹ 1936 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
 7. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੇ ਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਰ ਮੰਗੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ) :-**
8. ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਮੱਥਾ _____ ਬਣ ਗਿਆ।
 9. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ _____ ਬਣਵਾਏ।

(ਅ) ਦੱਸੋ :-

1. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਤਿਊੜੀ ਕਿਉਂ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ?
2. ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੇਖਕਾ ਉਦਾਸ ਕਿਉਂ ਸੀ ?
3. ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਨੇ ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਲਾਹ ਕੇ ਕਿਉਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ?
4. ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕਾ ਤੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ?
5. ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ—ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਸਲਾਈਡਜ਼ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਪਿਤਾ	: ਸ. ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ 'ਸੱਚਰ'
ਮਾਤਾ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਜਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਲੰਗਵਿਆਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ)
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐੱਸ. ਏ.
ਕਿੱਤਾ	: ਸਾਹਿਤ—ਸਿਰਜਣਾ/ਰਚਨਾ
ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ	: ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਲੱਟ ਲੱਟ ਜੋਤ ਜਗੇ, ਪਲਕਾਂ ਉਹਲੇ, ਕੁੱਝ ਹੋਰ, ਅਜਲ ਤੋਂ, ਕਾਫਲੇ, ਸੁਪਨੇ ਸੱਧਰਾਂ ਦੇ ਰੰਗ, ਪੰਖੇਰੂ, ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ, ਬਣ ਕਪਾਸੀ, ਪੱਥੀ, ਖਾੜੀ, ਵਡਦਰਸੀ ਸੀਜ਼ਾ, ਮਧਿਆਂਤਰ, ਚੰਦਰਯੁੱਗ, ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਰਵਾ ਕੀ ਨਾਤਾ, ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ, ਕੰਠਿਤ, ਚਰਮਸੀਮਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹਾਂ—ਇੱਕ ਖਲਸ਼, ਕਿੱਝ ਕੋਈ ਦੇਵੇ ਭੁਲਾ, ਨੈਣ ਮੇਰੇ ਭਾਲਦੇ ਸਨ ਫਿਰ ਛਜ਼ਰ, ਅੱਡੀ—ਟੱਪਾ, ਕੁਠਾਲੀ, ਤਰਲ ਦੀਖ, ਭਿਜਓ ਸਿਜਓ ਕੰਬਲੀ, ਮਾਨਸ ਮਨ ਦਾ ਗਗਨ ਮੋਕਲਾ
ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ	: ਕਿਣਕੇ, ਅਮਨ ਦੇ ਨਾਂ, ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪਲ
ਵਾਰਤਕ	: ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਿਕ (ਸੈਜੀਵਨੀ), ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ, ਜੀਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਅਦਾ ਹੈ—ਸੈਜੀਵਨੀ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਅਤੇ ਸੈਜੀਵਨੀ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ)
ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ	: ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਵਾਂ, ਖੁਸ਼ਬੁਰੀ, ਰੋਹਿਨੀ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਝੂਟੇ ਮਾਈਆਂ, ਆਲ ਮਾਲ ਹੋਇਆ ਬਾਲ, ਬਾਲ ਗੀਤ, ਅਮਨ ਦਾ ਪੈਰਾਬਰ, ਸਾਡੇ ਤਿਉਹਾਰ

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੱਥੀ' ਨੂੰ 1963 ਈ. ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਤੇ 1984 ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ—ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1964 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜ-ਕਵੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। 1967 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 'ਪਦਮ-ਸ਼੍ਰੀ' ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ।

ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਸੈਜੀਵਨੀ—ਅੰਸ਼ 'ਮੇਰਾ ਨਾਮਕਰਨ' ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੈਜੀਵਨੀ 'ਜੀਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਅਦਾ ਹੈ' (ਭਾਗ—ਪਹਿਲਾ) ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਲਿਖਣ—ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ, ਦੁਰਵਿਹਾਰ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਬਾਲ-ਮਨ 'ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਨਾਮਕਰਨ

ਗੁਜਰਾਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਲੰਗਾੜਿਆਲ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਵਿੱਚ ਜੁਲਾਈ, ਉੱਠੀ ਸੌ ਚੌਵੀ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਤੀਜੀ ਧੀ :

.....ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੇ, ਚਾਚੀਆਂ, ਤਾਈਆਂ ਤੇ ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਨੇ ਹਾਏ-ਹਾਏ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗਿਣਤੀ ਵੱਲੋਂ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਦੂਜੀ ਹੀ ਸਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਮੋਤੀਆ ਮਰ ਗਈ ਸੀ।ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਸੁਣੀਆਂ- ਸੁਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸੱਚੋ-ਸੱਚ।ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਹਾਏ-ਹਾਏ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਲੇਟ ਗਈ। ਉਹ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਈਆ ਜੀ (ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ) ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਗਰਜੇ, “ਸਿਰਮੁਨੀਆਂ! ਨਿਕਲ ਜਾਓ, ਮੇਰੇ ਘਰੋਂ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਮੱਥੇ” ਤੇ ਸੱਤ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਏ-ਹਾਏ ਕਰ ਕੇ ਮੇਟ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹੋ।” ਤੇ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਿਸ਼ਨੀ ਦਾ ਕੜਾਹ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇ।

ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਟਾਂਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮਿਲਟਰੀ ਫਾਰਮਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਨਚੀ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਆਏ।ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਉਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਵੀ ‘ਮੋਤੀਆ’ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਮੋਤੀ ਗਈ, ਇੱਕ ਆਈ।

ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਮੋਤੀਆ ਰੱਖਿਆ, ਭਿੰਨੀ-ਭਿੰਨੀ ਮੁਸ਼ਥੇ ਵਾਲਾ, ਸੁੱਚਾ ਮੋਤੀਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੱਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮੁਸ਼ਥੇ ਵੀ ਮੋਤੀਏ ਵਾਂਗ ਭਿੰਨੀ-ਭਿੰਨੀ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਮੈਂ ਸਾਂ ਕਿ ਮੰਨਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਇਹ ਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਜੀਅ ਸਕਦਾ। ਮੋਤੀਆ ਤਾਂ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕੋ ਰਾਤ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਚਿੰਜੀਵੀ ਹੋਣਾ ਲੋਚਦੀ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਏ ਸਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਗਰਲਜ਼ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦਾਖਲ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਛੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁੱਝ- ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਨਾਂ। ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਜਿਹਾ। ਕੁਝ ਨਿਗਲਾ ਜਿਹਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਛਾਣ ਹੋਵੇ।

ਅੰਤ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿਦ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ। ਅਖੰਡ-ਪਾਠ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਵਾਕ ਲਿਆ ਗਿਆ। ‘ਪ’ ਅੱਖਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਸੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਨਾਂ ਉਛਾਲੇ ਗਏ ਪਰ ਮੈਂ ਸਿਰ ਮਾਰਦੀ ਰਹੀ, ‘ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ।’

ਇੱਕ ਸਨ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸੰਤ ਸਿੰਘ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ “ਮੋਤੀਆ! ਪ੍ਰਭਜੀਤ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ?” ਮੈਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਫਰਕ ਪਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਪ੍ਰਭਜੀਤ ਕੌਰੁੰ”

ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਆਪ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਤੇ ਸਕੂਲ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਹਨ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸਿੱਖਦਿਆਂ ਕੋਈ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਜੋ ਭੈਣ ਜੀ ਨੇ ਕੱਲ੍ਹ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਮੈਂ ਅੱਜ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੀ। ਇਵੇਂ ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਕੋਲੋਂ ਅੱਗੇ ਰਹਿੰਦੀ।

ਸਾਰੇ ਖੁਸ਼, ਘਰ ਵਾਲੇ ਵੀ ਤੇ ਸਕੂਲ ਵਾਲੇ ਵੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਪੁਰਬ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ-ਸੋਕਤ ਨਾਲ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ। ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਬਦ- ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਢੱਡ- ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਲੇ ਘੰਟਿਆਂਬੱਧੀ ਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੋ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ‘ਬੇਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ- ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ’ ਦੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਜਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਸੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਭਜਨ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਧੁਨ ਤੇ ਸੁਗੋਲੀ ਅਵਾਜ਼। ਇਹ ਸੀ ਓ. ਪੀ. ਨਈਅਰ, ਜੋ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਉਜਿਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦਿਨ ਬੜੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਮਿਲੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕੱਚੀ-ਪੱਕੀ ਪਹਿਲੀ-ਦੂਜੀ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਲਈਆਂ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਰਸਾਈ ਆ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਦੀ ਤਖ਼ਤੀ ਉੱਤੇ ਤੇ ਕਦੀ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲਿਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਤਖਤੀ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮੀ ਪੋਚ ਦੇਂਦੀ, ਪਰ ਕਾਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਅਲ-ਵਲੱਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭੈਣ ਜੀ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਤਾਂ ਅਸ਼-ਅਸ਼ ਕਰ ਉਠਦੇ। ਪੁੱਛਦੇ, “ਤੂੰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਲੈਂਦੀ ਹੈਂ? ਤੈਨੂੰ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਨੇ ਸਿਖਾਏ ਹਨ?”

ਮੈਂ ਜੁਆਬ ਦੇਂਦੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ। ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸੁੱਝਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ।

ਮੈਨੂੰ ਨਰਮ-ਨਰਮ, ਕੋਮਲ-ਕੋਮਲ ਤੇ ਲਿਸ਼-ਲਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸ਼ਬਦ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਲਿਖ ਲੈਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਸੁਰ ਵੀ ਹੈ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਾਲ ਤੇ ਲੈਅ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮੁਣੇ ਤਿਲਕਦੇ, ਨੱਚੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਕਿ ਦੱਸ ਹੁਣ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰੇਂਗੀ? ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਅੱਧ-ਬੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਹੁਲਾਸ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਚੁਪ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਦੱਸਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸੁਧਾਰਕ ਜਾਂ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਉੱਕੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਭਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਆਰੀਆ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਵਨ ਹੁੰਦੇ, ਉੱਥੇ ਸਿੰਘ-ਸਭਾ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਪਤਾਹ-ਪਾਠ ਜਾਂ ਅਖੰਡ-ਪਾਠ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ, ਉੱਥੇ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਚੋ-ਤਾਣ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਰ ਦੂਜੇ-ਤੀਜੇ ਘਰ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਕੀ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਗਲਤ। ਕਿਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਾਂਵਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਗੁਲਾਮ ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ, ਇਸ ਦੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਭਿਣਕ ਹੀ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੀ 23 ਮਾਰਚ, 1931 ਨੂੰ, ਮੈਂ ਅਜੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਤ ਉੱਤਰ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਲੋਕਾਂ ਦਬੇ-ਦਬੇ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਚਿਹਰੇ ਸਭ ਦੇ ਉਦਾਸ ਤੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ। ਇਹ ਛਾਉਣੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ।

ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਚੁਗਹਿਆਂ ਤੇ ਦਿਸ ਪੈਂਦੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਖਿੰਡ-ਬੁੰਡ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਨੇਰਾ-ਹਨੇਰਾ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਸੀ, ਕੀ ਇਹ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਸੱਚ ਸੀ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੌਰੀ-ਚੌਰੀ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਬੋਰਸਟਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਫਾਂਸੀ ਲਾ ਕੇ ਬੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਏਹੀ ਸਮਝ ਆਈ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹ ਚੌਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਚੱਲ ਰਹੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਨਿਰਭਉ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਮਰਨ-ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਲਹਿਗਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਮਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਰ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਡਰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ? ਦੇਸ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਸਾਕਾ ਅਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਯੁਸਰ-ਯੁਸਰ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੇਤਾ ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਛੇੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਦਾ ਆਂਗਣ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਪਣੀ ਹੀ ਇੱਕ ਧੁਨ ਸੀ-ਅਹਿੰਸਾ! ਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖਦੇ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਭਾਰਾ-ਭਰਕ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਪਰਛਾਂਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਰ ਮੈਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਜਿਉਂ ਰਹੀ ਸਾਂ।

ਹਾਂ, ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਦੇਵ ਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਦੱਬੀ ਜੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਗੁੰਜਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸ਼ਾਮੀਂ ਸੱਤ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਨ ਤੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਵੀ। ਬੇਵੱਸ। ਵਿਚਾਰੇ ਗੁਲਾਮ।

ਸਿੰਘ-ਸਭੀਏ ਤੇ ਆਰੀਆ-ਸਮਾਜੀਏ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਰਹੀ ਦੁਰਗਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਪਣੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲੋ। ਦੇਸੀ ਖੱਡੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਓ। ਵਿਆਹ ਤੇ ਮਰਨ-ਜੰਮਣ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰੋ। ਰਸਮਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਘੱਟ ਕਰੋ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਰਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਿਓ....ਤੇ ਇਵੇਂ ਬਹਾਦਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਖੇਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੇ ਨੱਕ ਤੇ ਕੰਨ ਵਿਨ੍ਹਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕੋਈ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨੱਕ ਤੇ ਕੰਨ ਵਿੱਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਘਰ ਆਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਰਿਝ ਹੋਏ। “ਨੱਥ ਤਾਂ ਗਾਂਵਾਂ-ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ।” ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਗਾਂਵਾਂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ ਨਾ?” ਭੈਣ ਨੇ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲਈ ਤੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਪਈ ਮੁਰਕੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਨੱਕ ਤੋਂ ਉਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਗਜ਼ ਦੀਆਂ ਤੀਲੀਆਂ ਵੱਟ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਉਹ ਦਿਸਣ ਵੀ ਨਾ ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਵੀ ਰਹਿਣ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, “ਬੂਹੇ ਆਈ ਜੰਵ ਤੇ ਵਿੱਨ੍ਹੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਕੰਨ, ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।” ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਕੁਝ ਨਾ ਪਾਇਆ, ਵਿਆਹ ਤੱਕ।

ਇਹੋ-ਜਿਹਾ ਸੁਧਾਰ ਸਾਡੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਹਿਰਾਂ ਲਿਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਸੀ ਜਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਮਖੌਟਾ? ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ। ਖਰਚ ਵੀ ਤੇ ਸੋ ਵੀ। ਕਦੇ ਸ਼ਾਹਦੀ ਕਦੇ ਚੋਰੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਦਾਜ਼-ਦਾਵਣ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਜਿਸ ਕੋਲ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਦਾਜ਼ ਕਿੱਥੋਂ ਦਿੰਦਾ? ਉਸ ਲਈ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਬੜਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੀ। ਪਰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਉੱਤੇ ਧੀ ਦਾ ਵੀ ਢਿਨਾ ਹੀ ਹੱਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦਾ।

ਧੀਆਂ ਸਦਾ ਪਰਾਈ ਵਸਤ ਰਹੀਆਂ। ਮੈਂ ਵਸਤ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਉਹ ਅਸਤਿਤਵ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਵਸਤ ਸਨ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਵਸਤ ਹੀ ਹਨ।

ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਿਰਫ਼ ਐਨਾ ਹੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਨੱਕ-ਕੰਨ ਨਾ ਵਿਨ੍ਹਾਏ। ਉਹ ਸਾਬਤ ਸਬੂਤ ਰਹੇ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਤੱਕ।

ਉਦੋਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਵੀ ਬੜੀ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾਲ ਯਾਦ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਪੈਸੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਖਰਚਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ। ਜੋ ਚਾਹੀਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਪੈਸੇ? ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ?

ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦਿਨ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ, ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਆਨੇ ਖਰਚਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਭਰਾ ਸੀ। ਭਰਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਸੋ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਇਕਠੀਆਂ ਸਦਰ ਬਜ਼ਾਰ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਛੋਟੀ ਨੇ ਖਿੱਡੇ ਲਏ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁਲਛੀ। ਵੱਡੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ। ਹੁਣ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਚੀਜ਼ ਕੋਈ ਕੰਮ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਏਦਾਰ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਾਂ ਏਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਫੁੱਲੇ ਹੋਏ ਫਲੂਸ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗੁੱਛਾ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਚਾਰ ਆਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ।

ਅਸੀਂ ਘਰ ਵੱਲ ਮੁੜੀਆਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਕਤੂਬਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਨਿੰਮੀ-ਨਿੰਮੀ ਠੰਢ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਾਮ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਦਸਹਿਰਾ ਲੰਘ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦਿਵਾਲੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਰੰਣਕ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ, ਇਹ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਭੁਕਾਨੇ ਦੇਖ ਕੇ। ਫਿਰ ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ ਇੱਕ ਫਟ ਗਿਆ। ਦੂਜਾ ਉੰਗਲੀਆਂ ‘ਚੋਂ’ ਤਿਲੂਕ ਕੇ ਖਿਸਕ ਗਿਆ। ਪੈਣ ਵਿੱਚ ਰਲ ਗਿਆ ਤੇ ਇਵੇਂ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫੱਟ-ਫੱਟ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਢੇਰ ਹੋ ਗਏ।

ਮੈਂ ਡਾਢੀ ਰੋਣਹਾਕੀ ਹੋਈ ਤੇ ਫਿਰ ਬੜੀ ਉਦਾਸ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਡੋਰਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਉੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੁੱਟ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਫਲੂਸ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਉੱਡ ਗਿਆ, ਕੋਈ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਤੇ ਮੈਂ ਫਿੱਕੀ-ਫਿੱਕੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁੰਨੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਘੂਰ ਰਹੀ ਸਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਹੁਬਕੀ-ਹੁਬਕੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ ਨੇ ਸਮਝਾ-ਬੁਝਾ ਕੇ, ਪਿਆਰ ਕਰ ਕੇ, ਦਿਲਾਸਾ ਦੇ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਇਆ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ : ਜਿਹਨ - ਬੁੱਧੀ, ਸਮਝ, ਦਿਮਾਗ; ਅਲ-ਵਲੱਲੀਆਂ - ਝੱਲ-ਵਲੱਲੀਆਂ, ਅਭੋਲ- ਅਨਜਾਣ; ਨਿਰਭਉ - ਨਿਰਭੋਂ, ਨਿਡਰ, ਬੇਖੋਫ, ਬੇਡਰ; ਰਿੰਝ - ਗੁੱਸਾ, ਨਰਾਜ਼ਗੀ, ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ; ਸ਼ਾਹਦੀ - ਜ਼ਾਹੀਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਾਮੁੰਨੇ, ਸਭ ਦੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ; ਅਸਤਿਤਵ - ਹੋਂਦ, ਵਜੂਦ, ਆਪਣਾ-ਆਪ; ਤੀਖਣਤਾ - ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ, ਤੇਜ਼ੀ, ਚਲਾਕੀ

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਲੇਖਕਾ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿੱਥੇ ਹੋਇਆ ?
2. ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ?
3. ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ?
4. ਲੇਖਕਾ ਨੂੰ 'ਮੇਤੀਆ' ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਪੰਸਦ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
5. ਲੇਖਕਾ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਅੱਗੇ ਝੁਕਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮਕਰਨ ਲਈ ਅਖੰਡ-ਪਾਠ ਰਖਵਾਇਆ ਗਿਆ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)

(ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)

6. ਲੇਖਕਾ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ।
7.ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਇੱਕ ਧੁਨ ਸੀ - ਅਹਿੰਸਾ।
8. ਸਿੰਘ-ਸਭੀਏ ਤੇ ਆਰੀਆ-ਸਮਾਜੀਏ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਰਹੀਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ।
9. ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਕਿਹਾ :.....

(i) ਲੱਡੂ	(ii) ਬਰਛੀ
(iii) ਜਲੇਬੀਆਂ	(iv) ਮਿਸ਼ਰੀ ਦਾ ਕੜਾਹ

10. ਖਰਚਣ ਲਈ ਮਿਲੇ ਚਾਰ ਆਨਿਆਂ ਦਾ ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਕੀ ਖਰੀਦਿਆ —

(i) ਚੂੜੀਆਂ	(ii) ਕਿਤਾਬਾਂ
(iii) ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਭੁਕਾਨੇ	(iv) ਕੁਲਛੀ

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਜਨਮ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਲੇਖਕਾ ਨੂੰ 'ਮੇਤੀਆ' ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਪੰਸਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ? ਉਸ ਦੇ ਨਾਮਕਰਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸੋ।
3. 'ਭਗਤ ਸਿੰਘ' ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ 'ਮੇਰਾ ਨਾਮਕਰਨ' ਸੈਜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
4. “ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੇਖਕਾ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।” ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
5. “ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਸੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਮਖੌਟਾ ?” ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰਾਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕਾ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ?

ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ

(1924-2001)

ਮਾਤਾ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕੌਰ
ਪਿਤਾ	: ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਸਿਆਲਕੋਟ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐੱਸ.ਐ., ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ.
ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ	: ਅਧਿਆਪਨ, ਸੰਪਾਦਨ, ਖੋਜ-ਕਾਰਜ।

ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਦਾ ਲਿਖਣ-ਕਾਰਜ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਯਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (ਅੱਠ ਜ਼ਿਲਦਾਂ), ਬਾਤਾਂ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਦੀਆਂ (ਦੋ ਜ਼ਿਲਦਾਂ), ਬਾਤਾਂ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਗੁੜੀਆਂ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ, ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਤੱਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਲੋਕ ਬੀਰ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜਨੌਰ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਇੱਕ ਘੁੱਟ ਰਸ ਦਾ, ਮੇਰਾ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ, ਮੇਰਾ ਦਾਦਕਾ ਪਿੰਡ, ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਫੁਲਕਾਰੀ।

‘ਅਧੀ ਮਿੱਟੀ ਅੱਧਾ ਸੋਨਾ’, ‘ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ’, ‘ਗਲੀਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰਿ ਘਰੁ’ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਦੀ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ ਹੈ।

ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ‘ਗਲੀਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰਿ ਘਰੁ’ ਦੇ ਇੱਕ ਖੰਡ ‘ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਸਾਝੇ’ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜਤਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

‘ਅਧੀ ਮਿੱਟੀ ਅੱਧਾ ਸੋਨਾ’ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਆਤਮ-ਕਥਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਇੱਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਜਤਨ ਹੈ। ਪਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣਨੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

‘ਗਲੀਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰਿ ਘਰੁ’ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

“ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਕੱਚੇ ਦੁੱਧ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ ਮੱਖਣ ਵਾਂਗ... ਭਰੀ ਚਾਟੀ ਵਿੱਚ ਤਰਦਾ ਇੱਕ ਪਿੰਨਾ। ਇਸ ਲਈ ਕੱਚੇ ਦੁੱਧ ਤੇ ਮੱਖਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਉਹੀ ਜੀਵਨ-ਸੱਚ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਹੈ।”

* ਐਸ.ਐਸ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਗਲੀਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰਿ ਘਰੁ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1985

* ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਅਧੀ ਮਿੱਟੀ ਅੱਧਾ ਸੋਨਾ, ਲੋਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜੇ-11/80 ਰਾਜੌਰੀ ਗਾਰਡਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਸਾਏ

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਚਾਂ, ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੂਰਜੀ ਪਰਛਾਂਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਿਊਂਦਾ, ਵਧਦਾ, ਫੁੱਲਦਾ, ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੋਚ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੀ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਕਹਿਣੇ ਦੇ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਬੁੱਕ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਜਾਲੇ ਕਾਇਆਂ ਦੁਆਲੇ ਬੁਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਜਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਤੋੜਨਾ-ਭੇਨਣਾ ਪੈਂਦੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਵੱਸੋਂ ਬਾਹਰਾ ਹੁੰਦੈ।

ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਜਾਲੇ ਬੁਣ ਲਏ ਸਨ ਜੋ ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਰਚ ਗਏ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮਾਸਟਰ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਣ-ਮਰਤਬਾ-ਸੰਜੀਦਗੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹੋ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਵਾਂਗ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਮਾਸਟਰ ਬਣਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਹਿਸਾਬ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਮਾਸਟਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਨ। ਮਾਸਟਰ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਤੇ ਜੁਮੈਟਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਆਕਤੀ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ, ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਚੰਨ-ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਗੌਰਵ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਗਿੱਟਿਆਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਾ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ।

ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਲਜ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਮੇਰਾ ਮੇਲ ਡਾ. ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਲੈਕਚਰਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸਖਸੀਅਤ ਵਾਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਇਤਨਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਲਿਖਣਾ ਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਿਥ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਰੱਜ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ, ਰੱਜ ਕੇ ਲਿਖਾਂਗਾ ਤੇ ਰੱਜ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂਗਾ—ਇਹ ਤਿੰਨ ਸੌਂ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਵਿੱਚ ਗੰਘਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨਾ ਬਣ ਕੇ ਫੈਲ ਗਏ।

ਪਰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਬੇਵਕਤ ਚਲਾਣੇ ਕਾਰਨ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਬੈਂਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵਕਤ ਲਈ ਮੈਂ ਹੋਣੀ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਲਗਨ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਮਨ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਕਾਲਜ ਦਾ ਲੈਕਚਰਾਰ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਦਾ ਮਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ 1946 ਈ. ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਦੀ ਅਸਾਮੀ ਨਿਕਲੀ। ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਿਹਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਮੈਂ ਬੀ. ਐ. ਸਾਂ, ਤਾਂਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਅਸਾਮੀ ਲਈ ਅਰਜੀ ਭੇਜੀ ਸੀ ਵੈਸੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ 'ਤੇ ਹਾਸਾ ਵੀ ਆਇਆ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਵੀ ਪਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਛੇਤੀ ਮਰਨ ਬੋੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਖਸ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਮਾਰਨ ਲੱਗਦੈ, ਉਹ ਆਤਮਘਾਤੀ ਹੈ।

ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੇ ਤਨ-ਬਦਨ ਵਿੱਚ ਚੰਗਿਆੜੀ ਬਣ ਕੇ ਮਚਲਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟਿਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਸੇ ਧੰਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਬਿਖਰ-ਬਿਖਰ ਪੈਂਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉੱਖੜ ਜਾਂਦਾ।

ਫਿਰ ਜਦੋਂ 1950 ਈ. ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਐੱਮ. ਐ. ਦਾ ਕੋਰਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਦਿਸੇ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਐੱਮ. ਐ. ਕਰਕੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਲੱਗਣ ਦੀ ਖਵਾਹਿਸ਼ ਪਲਸੇਟੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ 'ਫ਼ਤਿਹ ਪ੍ਰੈਤਮ' ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸਾਂ। ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮਿੱਤਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਐੱਮ. ਐ. ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਜਨਵਰੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਭੇਜਣ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਤਾਰੀਖ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਐੱਮ. ਐ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਨਾ ਉਤਾਰਲਾ ਸਾਂ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ-ਸਮਝੇ ਫੌਰਨ ਦਾਖਲਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਿਆਰੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਦੋ ਢਾਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਵੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਕੋਈ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਬਾਗੈ ਕਿਸੇ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਐੱਮ. ਐ. ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਸਵਾਲ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਉਣੇ ਨੇ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ ਹੈ। ਦੋ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛਾ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਅਖਬਾਰ ਲਈ ਲਿਖਣਾ ਇੱਕ ਗੱਲ ਏਂ ਤੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਲਿਖਣਾ ਦੂਜੀ ਗੱਲ।

ਇਮਤਿਹਾਨ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਤਨੇ ਨੰਬਰਾਂ ਦੀ ਆਸ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲੇ। ਛੇ ਸੱਤ ਨੰਬਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸੈਕੰਡ ਡਵੀਜਨ ਰਹਿ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਰਡ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਸ਼ਖਸ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰ

ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਤਿੜਕ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਡਵੀਜ਼ਨ ਸੁਧਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਨੇਮ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ, ਝੱਟ ਮਿਲ ਗਈ। ਨਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਬੁਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੌਸਲਾ ਫਿਰ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ—‘ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ’ ਖੋਜ— ਨਿਬੰਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ ਸੀ।

‘ਫਤਿਹ ਪ੍ਰੀਤਮ’ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ; ਚੱਲੋ, ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦਾ ਫਾਹਾ ਹੀ ਵਿੱਚ ਲਈਏ, ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਇਤਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਤਨਾ ਮੈਂ ਸਮਝ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਕੱਚੀ ਸਮਗਰੀ ਭੁਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ ਸੀ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂਵੀ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਜੁਟ ਪਿਆ।

ਪਰ ਪੇਟ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਦਾ ਝੁਲਕਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਕਿਵੇਂ ਹੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ? ਚਾਰ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਸਨ ਤੇ ਦੋ ਅਸੀਂ ਮੀਆਂ-ਬੀਵੀ। ਕੰਮ— ਧੰਦੇ ਬਗੈਰ ਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ। ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਗਿਆਨੀ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸੁਤੰਤਰ ਨੇ ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੋਚਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਲਾਸਾਂ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਪੈਸੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਮਿਲਦੇ, ਪਰ ਪੇਟ ਭਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦਾਲੁ— ਰੋਟੀ ਹੀ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਵਕਤ ਕਾਫੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਵਕਤ ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ ਲਈ ਸਮਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ।

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਗਹਿਰਾਈ ਤੱਕ ਉੱਤਰਨ ਤੇ ਵਸਤੂ-ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਸਮਗਰੀ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ। ‘ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼’ ਦਾ ਆਦਿ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਸਟੈਂਡਰਡ ਫੋਕਲੋਰ ਡਿਸ਼ਨਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਿਲਦਾਂ ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਖੁਗੋਦ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਅੰਭੰਭਿਆ : ਇਹੋ ਕੋਸ਼ ਮੇਰਾ ਧਰਮ, ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ, ਮੇਰਾ ਇਸ਼ਟ ਬਣ ਗਿਆ।

ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਸਮਗਰੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਗਲੀ ਕਾਲੀ ਮਸਜਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ—ਧਨੀ ਪੱਠੋਹਾਰ, ਸਾਹਪੁਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਆ ਕੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਭਿੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸੁੱਚੀ ਸਮਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕੀਤੀ।

ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਣਿਆ ’ਤੇ ਮੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਹੀਂ, ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਮਾਣਿਆ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਮ੍ਨੇ ਇੱਕ ਮੁਲਤਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਚੌਦਾਂ- ਪੰਦਰਾਂ ਵਿਖੀਆਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਪੁਸ਼ਪਾ ਸੀ। ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਧਾਰਨ, ਚਾਲ-ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਆਹ ਸੀ। ਢੋਲਕੀ ’ਤੇ ਰੀਤ ਗਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਅਚਾਨਕ ਇੱਕ ਗੀਤ ਦੀ ਲੈਅ ਡਿਜ਼ਾਅ ਵਿੱਚ ਗੁੰਜੀ। ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਗਈ—

ਊੱਚੀਆਂ ਤਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਟਾਹਲੀਆਂ, ਨੀ ਮਾਏ
ਵਿੱਚ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਪੀਂਘ, ਵੇ ਮਾਹੀਆ।
ਪੀਂਘ ਝੁਟੋਂਦੇ ਦੋ ਜਣੇ, ਨੀ ਓਇ
ਆਸ਼ਕ ਤੇ ਮਾਸ਼ਕ, ਵੇ ਮਾਹੀਆ।

ਗਾਤ ਦੇ ਟੂਣੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੈਅ ਮੈਨੂੰ ਕੀਲ ਗਈ। ਇਹ ਗੀਤ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸੁਣ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ’ਤੇ ਲਿਖ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਸਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਮੇਰਾ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਨਸ਼ਿਆ ਜਿਹਾ ਗਿਆ। ਪਤਨੀ ਅਜੇ ਜਾਗਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ”ਇਹ ਕੌਣ ਗਾ ਰਿਹਾ ਏ?”

“ਪੁਸ਼ਪਾ”

“ਪਰ ਇਤਨਾ ਮਿੱਠਾ! ਇਤਨਾ ਪਿਆਰਾ! ਉਹਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬੜਾ ਰਸ ਏ।”

“ਇਸ ਗੀਤ ਦੀ ਲੈਅ ਹੀ ਐਸੀ ਏ, ਕੋਈ ਵੀ ਕੁੜੀ ਗਾਵੇ, ਰਸ ਝਰੇਗਾ।”

ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੋਝੀ ਹੋਈ ਕਿ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਧੁਨੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਟੂਣਾ ਹੈ।

ਗੀਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਪਰ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰੂਹ—ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ ਮੇਰੇ ਵੱਸੋਂ ਬਾਹਰਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਟੇਪ-ਰਿਕਾਰਡ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਮਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕੋਈ ਉਤਸੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਤੋਂ ਗਲੀਆਂ ਪਰੇ ਇੱਕ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੁੱਢਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਕਿਧਰੋਂ ਲੱਕੜਾਂ ਕੱਟ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਲੱਕੜਾਂ ਦਾ ਗੱਠਾ ਜਾਂ ਸਿਕਲੇ ਸੁੱਟ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਤਾਬੇ ਰੰਗੇ ਚਿਹ੍ਰੇ 'ਤੇ ਪਈਆਂ ਛੂਥੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ, ਲੰਮੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੀਆਂ। ਪਿੰਡਾ ਲੂਠਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਰੀਰ ਹੰਦਿਆ ਹੋਇਆ ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀਆਂ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਲੱਕੜਾਂ ਦਾ ਗੱਠਾ ਸੁੱਟ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਗੱਲਾਂ ਛੋਹ ਲਈਆਂ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਅਖਾਣ ਝੜਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਾਰਾ ਪਈ। ਮੈਂ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਛੋੜੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਪਈਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਗੀਤ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਤੁਸੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਗੀਤ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਦੇਹ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਬੜੇ ਸਵਾਬ ਦਾ ਕੰਮ ਈ-ਪੁੰਨ ਖੱਟ ਲੈ।”

“ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕਰ ਕਮਾਵਣੋਂ ਹੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਢੀਂਦੀ।” ਉਹ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਈ ਧੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਕੋਠੇ-ਕੋਠੇ ਜਿੱਡੇ ਵੱਡੇ। ਬੱਸ ਦੋਵੇਂ ਬਹਿ ਕੇ ਰੋਟੀ ਛਕ ਲੈਂਦੇ।

“ਤੂੰ ਕਿਤਨੇ ਪੈਸੇ ਰੋਜ਼ ਕਮਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ?”

“ਬੱਸ ਢਾਈ-ਤ੍ਰੈ ਰੁਪਏ।”

“ਇਤਨੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਚਾ ਘਿੰਨ ਤੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਟਿਕ ਕੇ ਬਹਿ।”

“ਮੈਂ ਮੁਫਤਾਂ ਦੇ ਰੁਪਏ ਕਿਉਂ ਘਿੰਨਾਂ? ਗੱਲਾਂ ਕਰੋਣੇ ਦੇ ਪੈਸੇ। ਮੈਂ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਫੇਵਣੀ। ਪਿਉ-ਦਾਦੇ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕੋਈ ਇੱਜ ਵੇਚਨੈ?”

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬੜਾ ਸਮਝਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਣੀ, “ਜਿਸ ਲੇ ਵਿਹਲਾ ਬੀਵਸਾਂ, ਮੈਂ ਬੁਦ ਆ ਵੰਝਸਾਂ।”

ਮੈਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਹਲਾ ਹੋਇਆ, ਉਹਦੇ ਸੁਆਸ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਗੀਤ, ਅਖਾਣ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿੱਥੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ, ਸੰਭਾਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ-ਇੱਕ ਅਖਾਣ ਲਈ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬੋੜੀ ਦੂਰ ਦੋ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਅਖਾਣ ਪਾਉਂਦੇ ਸੁਣਿਆ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ। ਪੁਰਾ ਅਖਾਣ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਕੁਕ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ ਓਪਰੀਆਂ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ, ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਕਾਹਲੇ-ਕਾਹਲੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਘਰ ਪੁੱਜਾ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੇਰੀ ਜਵਾਨ ਸਾਲੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ-ਹੋਈ ਸੀ। ਮਹੱਲੇ-ਗਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੀਵੀਆਂ ਪਰਚਾਣ ਵਾਸਤੇ ਘਰ ਆਈਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਸੌਦਿਆ ਤੇ ਕਾਹਲੇ-ਕਾਹਲੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਉਹਨਾਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਤੇ ਉਹ ਅਖਾਣ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਜੋ ਇਉਂ ਸੀ -

ਨਨਾਣਾਂ ਚਰਖੇ ਦੀਆਂ ਧਾਣਾਂ

ਦੇਵਰ ਦਿਲ ਦੇ ਜ਼ੇਵਰ

ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇੱਕ ਪੋਠੋਹਾਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਕਈ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਤਾਂ ਬੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਲੋਕ-ਸਿਮਰਤੀ ਨੂੰ ਬੂਦਾ-ਬੂਦਾ ਕਰ ਕੇ ਚੋ ਨਾ ਲਿਆ।

ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜੁਆਨ ਮੌਤ 'ਤੇ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸੁਣਿਆ। ਮੈਂ ਲਿਖਵਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਟਾਲ੍ਹਦੇ ਰਹੇ।

“ਨਹੀਂ ਲਿਖਵਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਨਾ ਲਿਖਵਾਓ,” ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅੱਖੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਹਰ ਵੇਲੇ ਟਾਲ੍ਹ ਛੱਡਦੇ ਹੋ।”

“ਪੁੱਤਰਾ! ਇਹ ਗਾਲ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਗਹਿਰਾ ਸਦਮਾ ਹੋਨੈ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਛੁੱਟ ਨਿਕਲਨੀਆਂ। ਸੋਚਣ ਨਾਲ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆਉਨੀਆਂ,” ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੱਸੀ।

ਗੱਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਸੀ।

“ਫਿਰ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ?”

“ਤੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਦੁਪਹਿਰੀਂ ਆ ਵੰਝੀਂ, ਮੈਂ ਰੋਟੀ-ਟੁਕ ਤੋਂ ਵਿਹਲੀ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਵਾ ਦੇਸਾਂ।” ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰੀਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੇਜੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਦਰੀ ਵਿਛਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਲੰਮਾ ਘੁੰਢ ਕੱਢ ਕੇ, ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਰੋਦੇ ਹੋਏ ਵੈਣ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਫਿਰ ਸਾਹਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਜੁਟ ਗਿਆ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਏ, ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੁਆਂਢਣਾਂ ਨੱਠੀਆਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਰੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਸਾਰ। ਰੋਂਦੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਰਚਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ, ਅਭਿੱਜ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾ। ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਪਿਆ।

ਉਹ ਤਾਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਝੱਟ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਸਹੁਰਾ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ ਤੇ ਬੇਜੀ ਨੂੰ ਦਰੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਵੇਖ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਕੁਝ ਝਰੀਟਦਾ ਵੇਖ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਪਰ ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਗਜ਼-ਕਲਮ ਚੁੱਕੀ ਉੱਥੋਂ ਦੁੰਮ ਦਬਾ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਨੱਠਿਆ ਕਿ ਮੁੜ ਕਈ ਦਿਨ ਉੱਧਰ ਮੂੰਹ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ।

ਉਪਰਲੀ ਸਾਰੀ ਸਮਗਰੀ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ’ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਂ ਇਨ-ਬਿੰਨ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਕੁਝ ਦੇ ਨੋਟ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਨ-ਬਿੰਨ ਲਿਖੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ’ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਨੂੰ ‘ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਕੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ੍ਹ ਹਰਕੁਲੀਸ ਦੀ ਸਾਈਕਲ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਦੁਪਹਿਰੀਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਆਉਂਦਾ। ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮੀ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਲਾਸਾਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਟਿਊਸ਼ਨ ਪੜ੍ਹਾਂਦਾ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਭੱਜਾ ਫਿਰਦਾ। ਇਹ ਸਾਈਕਲ ਮੇਰਾ ਹਮਸਫਰ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਮੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗਤੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ। ਮੇਰਾ ਸਾਹਸ।

ਮੈਂ ਹਾਰਡਿੰਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੇਮ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ। ਉੱਥੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ। ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਭਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਨੋਟ ਝਰੀਟਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ। ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੈਸੇ ਵੀ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਹੈ-ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵੀ ਸੁਆਦ ਤੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਵੀ ਅਨੰਦ।

ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਰੋਜ਼ ਆਉਂਦਿਆਂ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਮਗਨ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦੁਰਲੱਭ ਪੁਸਤਕ ਹੱਥ ਲੱਗੀ ਸੀ ਤੇ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗਹਿਰਾਈ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਭਰਪੂਰ ਸੋਝੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਉੱਠਿਆ। ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਖੁਮਾਰੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਝੂਮਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਈਕਲ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਬੀ ਕੱਢ ਕੇ ਤਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲੱਗਾ ਪਰ ਸਾਈਕਲ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਧਰ- ਉੱਧਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਸਾਈਕਲ ਨਦਾਰਦ। ਜਿਸ ਖਿੜਕੀ ਕੋਲ੍ਹ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਉੱਥੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਝੱਟ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਮਾਰੀ ਸੀ।

ਸਾਈਕਲ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਸਨ, ਮੇਰੀ ਗਤੀ। ਲੰਮੇ ਫਾਸਲੇ ਹੁਣ ਕਿਵੇਂ ਤੈਅ ਹੋਣਗੇ? ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਚੋਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਇਤਨਾ ਢੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੈਦਲ ਕੱਛਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।

ਮੈਂ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਚਾਂਦਨੀ-ਚੌਕ ਦੇ ਥਾਣੇ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਉਣ ਗਿਆ ਪਰ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਡਾਂਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਤਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰਾ ਹੋਗਾ।” ਲੰਮੀਆਂ ਆਕੜੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲਾ ਪੁਲਿਸੀਆ ਸੂਈ ਕੁੱਤੀ ਵਾਂਗ ਪੈ ਗਿਆ, “ਕਸੂਰ ਆਪਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅੰਤ ਮੁਸੀਬਤ ਮੈਂ ਹਮੇਂ ਡਾਲ ਦੇਤੇ ਹੈਂ।”

“ਆਹ ਲਓ, ਵੇਖੋ ਚਾਬੀ।” ਮੈਂ ਚਾਬੀ ਵਿਖਾਈ।

ਪਰ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਖਬਾਰਨਵੀਸ ਹੋਣ ਦਾ ਰੋਹਬ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਜਰਾ ਕੁ ਸੰਭਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਆਪ ਮਾਲਕੀ ਕਾ ਸਬੂਤ ਲੇ ਆਓ ਰਸੀਦ ਵਗੈਰਾ, ਹਮ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖ ਲੋਗੇ।”

ਲੱਖ ਬਹਾਨੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਟਰਕਾਣ ਦੇ।

ਮੈਂ ਰਸੀਦ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਘਰ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਮੇਰਾ ਵੀ ਸਾਈਕਲ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਿਲ ਤਾਂ ਗਿਆਂ ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰਜੇ ਲਾਹ ਲਏ ਨੇ, ਕੁਝ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਕਾਠੀ ਉਤਾਰ ਲਈ ਤੇ ਨਿਰਾ ਢਾਂਚਾ ਰਹਿ ਗਿਆਂ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਲੈਣ ਲਈ ਜਿਤਨਾ ਖੱਜਲ-ਖਵਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆਂ, ਇਹ ਮੈਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾਂ। ਕੋਈ ਛੈਦਾ ਨਹੀਂ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਣ ਦਾ।” ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਆਦਮੀ ਮੈਨੂੰ ਰਤਾ ਪਰੇਡੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਇਹ ਤਾਂ ਭੁੱਖੀਆਂ ਗਿਰਝਾਂ ਨੇ, ਮਾਸ ਤਰੁੰਡਣ ਵਾਲੀਆਂ। ਗਿਰਝਾਂ ਤਾਂ ਮੁਰਦਾ ਮਾਸ ਨੂੰ ਤਰੰਡਦੀਆਂ ਨੇ, ਇਹ ਲੋਕ ਤਾਂ ਜਿਊਂਦੇ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਲਾਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਜਿਹੇ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਏ।”

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ।

ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤ ਆਇਆ।

‘ਸਾਈਕਲ ਕਿੱਥੇ ਜੇ?’ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਘਬਰਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਇਹ ਵੇਖ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਚਾਬੀ ਵਿਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਪਰ ਸਾਈਕਲ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਬੱਸ ਇਤਨੀ ਜਿਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਏ।” ਤੇ ਮੇਰਾ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਹਾਸਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਕਦੀਰ ‘ਤੇ ਆਇਆ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਜਾਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜਾਦ ਪੁਲਿਸ ‘ਤੇ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ‘ਚ ਅੱਖਰੂ ਛਲਕ ਆਏ....।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਿਮੋਝੂਣ ਤੇ ਬਿਖਰੀ ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਰਹੀ-ਅਹਿੱਲ, ਅਜੰਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਮੂਰਤੀ। ਫਿਰ ਉੱਠ ਕੇ ਦੂਜੇ ਕਸਰੇ ਵਿੱਚ ਗਈ। ਵੱਡਾ ਟਰੰਕ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਹਾਰ ਕੱਢ ਲਿਆਈ। ਇਸ ਦੀ ਇੱਕ ਜੰਜ਼ੀਰੀ ਟੁੱਟੀ ਪਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੁੰਮਤ ਕਰਵਾ ਲਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਰੁਪਏ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਅਸਮਰਥ ਸਾਂ।

“ਇਹ ਲਉ, ਲੈ ਜਾਓ”, ਹਾਰ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਹਾਰ ਦੇ ਰਹੀ ਏ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ। ਲੰਮੇ ਘਰੋਗੀ ਦਲਿੱਦਰ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਕੋ-ਬੱਕੋ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ।

“ਕੀ ਕਰਾਂ ਇਹਨੂੰ?” ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਉਹ ਮੁੰਮਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਦੇ ਰਹੀ ਏ। “ਇਹਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਆਓ।” ਉਸ ਨੇ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ‘ਤੇ ਵੱਟਾ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

“ਨਹੀਂ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।” ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਪਿਆਰ ਛੁੱਟ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਘਰ ਦਾ ਖਰਚ ਚਲਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਰੀ ਵਿੱਚ ਢੋਇਆ ਦੁਪੱਟਾ ਵੇਚਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿੱਲੇਦਾਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੂਟ।

“ਜਦੋਂ ਜੁੜਿਆ ਬਣਾ ਦੇਣਾ,” ਤੇ ਉਹ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜੁਟ ਪਈ, ਜਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਹੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਚਾਂਦਨੀ-ਚੰਕ ਵਿੱਚ ਸੁਨਿਆਰੇ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਗਰਜਵੰਦ ਸਾਂ, ਜੋ ਵੱਟਿਆ ਸੋ ਖੱਟਿਆ। ਫਿਰ ਪਲਈਅਰ ਗਾਰਡਨ ਤੋਂ ਸਾਈਕਲ ਖੜੀਦੀ। ਵੀਹ ਕੁ ਰੁਪਏ ਬਚ ਗਏ। ਇਸ ਰਕਮ ਨਾਲ ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਸੁਖਾਲੇ ਲੰਘ ਜਾਣਗੇ। ਮੈਂ ‘ਸਾਈਕਲ’ ਭੁੜਕਾਂਦਾ ਘਰ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਲੀ ਜਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਈਕਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਹੱਸ ਪਈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਰੁਪਏ ਉਸ ਦੀ ਤਲੀ ‘ਤੇ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ। ਸੋਚਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਲੈ ਕੇ ਕੀ ਗਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਮੌਡ ਕੇ ਕੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਰ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਦਾ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਪਰਛਾਂਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਰਿਆ, ਕੰਮ- ਧੰਦੇ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼। ਸਾਈਕਲ ਮਿਲ ਗਈ, ਖੰਭ ਫਿਰ ਉੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੌਕ ਫਿਰ ਜਾਗ ਉੱਠਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਆਰਕੀਲੈਜੀਕਲ ਲਾਈਬ੍ਰੇਗੀ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਲਾਈਬ੍ਰੇਗੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ‘ਫਤਿਹ ਪ੍ਰੀਤਮ’ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਇੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਅਣਮੌਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅੱਖੂਕ ਪ੍ਰਯਾਨਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ-ਇੰਡੀਅਨ ਐਂਟੀਕ੍ਰਾਈਗੀ, ਪੰਜਾਬ ਨੋਟਸ ਐਂਡ ਕ੍ਰਾਈਗੀ, ਰਾਇਲ ਏਸ਼ਿਆਨਿਕ ਜਨਰਲ, ਫੋਕਲੋਰ ਜਨਰਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲਦੇ, ਇੱਥੇ ਸੰਭਾਲੇ ਪਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਸਮਗਰੀ ਬਿਖਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਰਾਜੇ ਸੁੱਚੇ ਮੌਤੀਆਂ ਤੇ ਹੀਰੇ-ਲਾਲਾਂ ਦਾ ਅੰਬਾਰ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਮੌਤੀ ਪਰਖਣ ਲਈ ਚੁਗਣ ਲੱਗਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਗੰਵਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਨਾਗਾ ਸਵੇਰੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਾਰ ਆ ਧਮਕਦਾ ਤੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ। ਘਰ ਦੀ ਭੁੱਖ- ਨੰਗ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਖਾਧੇ-ਪੀਤੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਣੀ ਮੇਰਾ ਆਧਾਰ ਸੀ। ਘਰ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੰਪਲਾਈਮੈਂਟ ਐਕਸਚੇਨ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਚੱਲਿਆ ਹਾਂ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ, ਘਰ ਥੱਕ ਕੇ ਚੂਰ ਪਰਤਦਾ। ਪਤਨੀ ਇਹੋ ਸਮਝਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਵਾਸਤੇ ਭਟਕਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ।

ਘਰ ਭੁੱਖ-ਨੰਗ ਵਰਤੀ ਸੀ-ਕਦੇ ਕੋਈ ਟਿਊਸ਼ਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਲੈਂਦਾ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਰਸਾਲੇ—ਜਾਗ੍ਰਤੀ, ਸੈਨਿਕ ਸਮਾਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਲੇਖ ਛਪ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਕਦੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਚਲਾਂਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਲੋੜਵੰਦ ਸਮਾਨ ਵੇਚ ਕੇ। ਜੇ ਚਾਰੇ ਥੰਨੇ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਚੱਲਦਾ ਤਾਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਪੇਕੇ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ।

ਆਰਕੀਲੰਜੀਕਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਮੈਂ ਲੋਕ-ਪਾਰਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਅੰਦਰ ਰਚਾਇਆ ਜੋ ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਰਚ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸੋਚ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਅੰਦਰ ਭਰਿਆ-ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਸਮ ਕਈ ਵਾਰ ਲਿਖਦਿਆਂ-ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਮਨ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅੱਕਿਆ। ਇੱਕ ਨਸ਼ਾ ਜਿਹਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇੱਥੇ ਮੇਰਾ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਮੈਂ ਡਾ. ਅਬੰਦਰਕਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਛਲਕਦੀਆਂ ਤੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀਆਂ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ, ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਲੀਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦੇਵਰਾਜ ਚਾਨਣਾ ਵੀ ਮਿਲਦੇ, ਸੋਹ ਭਿੱਜੇ, ਜੋ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੇ...।

ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ— ਸੈਂਟਰਲ ਸਕੱਤੇਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜੋ ਉਦੋਂ ਨਾਰਥ ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਪਾਸ ਬਣਵਾ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਨੇਮ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਵੇਰੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਤੱਕ ਬੈਠਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਦੁਰਲੱਭ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਖੜਕਾਨਾ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਪਛਾਣਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਪਾਸ ਬਣਵਾਏ ਬਗੈਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਸ਼ੈਲਫ਼ ਫਰੋਲਦਾ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਕੁਝ ਅਗਾਮਦੇਹ ਕੁਰਸੀਆਂ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਸੋਫ਼ਾ-ਸੈਟ ਪਿਆ ਸੀ। ਉੱਪਰ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਪੰਜ-ਛੇ ਪੱਥੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਮਰੇ 'ਚ ਕੁਝ ਹਨੇਰਾ ਸੀ, ਪਰ ਜੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਉਗਾਮ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਕਮਰਾ ਠੰਢਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਨਵੇਕਲੀ ਤੇ ਅਗਾਮਦੇਹ ਥਾਂ, ਬੜਾ ਮਜ਼ਾ ਆਇਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਗੌਲਿਆ। ਤੇ ਫਿਰ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕਮਰੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਾਰ, ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਆ ਬਿਗਾਜ਼ਦਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮੀਂ ਪੰਜ ਵਜੇ ਉਠਨਾ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਮੈਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਅਮਲੇ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਵੀ ਗੋੜਾ ਕੱਢਦਾ ਹੋਇਆ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਵੇਖ, ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ।

ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਦੂਜਾ ਵੀ, ਤੀਜਾ ਮਹੀਨਾ, ਆਖਰੀ ਸਾਹਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਦੀ ਸਖਤ ਲੋੜ ਪਈ। ਫੋਕ-ਲਿਟਰੇਚਰ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਬੈਠਣਾ ਸੀ। ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ, ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆਂ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਉਠਾਣਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਅਖੀਰ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰਾ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅਹੁਦੇ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਿਹਲਾ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਹਾਂ, ਕੋਈ ਕੰਮ-ਧੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਗੱਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਤੱਕ ਪੁੱਜੀ। ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭੂਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਵਰ੍ਵਨ ਲੱਗਾ, ਸਾਹੋ-ਸਾਹ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਬਾ-ਤਬਾ ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ, “ਤੂੰ ਕਿਸ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਬੈਠੋ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦਾ ਅਂ” ਗੱਲ ਵੀ ਠੀਕ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਗਿਆ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪੂਰੇ ਦਸ ਮਿੰਟ, ਉਹ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ, ਝੱਗੋ-ਝੱਗ ਹੋਇਆ ਭੌਂਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰਾ ਇਤਨਾ ਅਪਮਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਤਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹੋ- ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੁਣੀਆਂ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕਾਗਜ਼ ਸਮੇਟਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦੁੰਮ ਦਬਾ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਨੱਸਿਆ ਕਿ ਮੁੜ ਕਦੇ ਉਧਰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਮੈਂ ਘਰ ਹੀ ਡਹਿਕਿਆ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਉਦਾਸ ਤੇ ਬਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਨਿੱਤ-ਨਵੀਂਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਚਸਕਾ ਇਤਨਾ ਸੀ ਕਿ ਫਿਰ ਲਾਲਸਾ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਲੱਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਸ਼ਬਦ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਲੈ-ਲੈ ਕੇ ਬੁਲਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਲੱਤ ਧਰ ਆਰਕੀਲੰਜੀਕਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਬਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਸਾਈਕਲ ਰੱਖ ਕੇ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਲਫਾਂ ਫਰੋਲਣ ਲੱਗਾ। ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚਪੜਾਸੀ ਦੌੜਦਾ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਬਾਹਰ ਸਾਈਕਲ ਆਪ ਦੀ ਹੈ?”

“ਜੀ ਹਾਂ, ਕਿਉਂ?”

“ਇੱਥੇ ਸਾਈਕਲ ਰੱਖਣੀ ਮਨ੍ਹਾ ਏ, ਉੱਧਰ ਕੰਟੋਨ ਕੋਲ ਸਾਈਕਲ-ਸਟੈਂਡ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ, ਉੱਥੇ ਰੱਖੋ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਏਂ।”

ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਸਾਈਕਲ ਚੁੱਕ ਲਈ ਤੇ ਸਾਈਕਲ-ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਜਾ ਰੱਖੀ। ਠੇਕੇਦਾਰ ਦਾ ਨੌਕਰ ਦੌੜਦਾ ਆਇਆ ਤੇ ਪਰਚੀ ਕੱਟਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਇੱਕ ਆਨਾ ਦੇ ਦਿਓ।”

“ਇਹ ਸਾਈਕਲ-ਸਟੈਂਡ ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਏ?” ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, ”ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਆਨਾ ਨਹੀਂ।” ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਫਰੋਲਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

“ਆਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ!” ਠੇਕੇਦਾਰ ਦੇ ਨੌਕਰ ਨੇ ਘੂੰਗੀ ਵੱਟ ਕੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ।

“ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ,” ਮੈਂ ਕਹਿ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ ਕੱਲ੍ਹ ਆਨਾ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏਗਾ ਘਰ 'ਚ ਤਾਂ ਕੱਚੀ ਕੌਂਡੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਇੱਥੇ ਹੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ।”

ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਖਤ ਧੱਕਾ ਵਜਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੁਪਏ-ਪੈਸੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੈਸਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਪੀਰ ਏ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੂਜਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਨਾ ਰੱਬ ਬਣ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਤੈਰਨ ਲੱਗਾ। ਇੱਕ ਆਨਾ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੇਰਿਆਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗੁੰਜਣ ਲੱਗਾ।

“ਇੱਕ ਆਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ!” ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਹੁਮੁਖਾ ਤੀਰ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਹਰ ਨਾੜੀ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਆਪਣੀ ਗਗੀਬੀ ਤੇ ਲਾਚਾਰੀ 'ਤੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਘਿਰਨਾ ਜਿਹੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਦਲਿੱਦਰੀ ਬਣ ਕੇ ਜੀਣ ਦਾ ਕੀ ਛਾਇਦਾ! ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜੀ ਛਾਈਲ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੈਂ ਨੋਟ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਫਨੀਅਰ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਢੰਗ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ।

“ਮੈਂ ਹੁਣ ਪੈਸਾ ਕਮਾਵਾਂਗਾ।” ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਅਮੀਰ ਬਣਾਂਗਾ।”

ਉਹ ਹੱਸ ਪਈ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਤੁਸੀਂ ਪੈਸਾ ਕਮਾਓਗੇ?” ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਈ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, “ਤੁਸੀਂ ਕਲਮ ਘਿਸਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਬੱਸ, ਘਿਸਾਈ ਜਾਓ।”

‘ਮੈਂ ਰੁਪਏ ਕਮਾਵਾਂਗਾ, ਦੇਰ, ਝੱਲੀਏ, ਮੈਂ ਜਿੱਧਰ ਵਗਿਆ ਹਾਂ ਦਰਿਆ ਵਾਂਗ ਫੈਲਿਆ ਅਂ।’ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਨੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਬੜਾ ਤਰਸ ਆਇਆ।

ਝੱਟ ਕੁ ਅਰਾਮ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਭ ਛਾਈਲਾਂ ਇਕਠੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਬਕਸੇ ਵਿੱਚ ਸੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਰੱਦੀ ਵੇਚ ਦਿਆਂ। ਇਸ ਬਿਆਲ ਨਾਲ ਦਿਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਝਟਕਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ। ਸੰਸਕਾਰ ਇਤਨੇ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਮਰਦੇ। ਲੱਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਛਾਈਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਸਮਗਰੀ ਜੀਣ ਲਈ ਦੁਹਾਈ ਪਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

“ਹੁਣ ਪੈਸਾ ਕਮਾਣੈ, ਘਰ ਬੰਨ੍ਹਣੈ, ਮਕਾਨ ਉਸਾਰਨੈ—ਮੈਂ ਬੋਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

“ਸੇਖਚਿੱਲੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ,” ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨਿਹੋਰੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਘਰ ਆਟਾ ਨਹੀਂ, ਅੰਮਾਂ ਪੀਹਣ ਚੱਲੀ।” ਉਸ ਨੂੰ ਅਖਾਣ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬੜੀ ਆਦਤ ਸੀ।

ਐਂਖੇ ਸ਼ਬਦ : ਕਹਿਣਾ-ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਪਰ ਲੰਮੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲਾ ਮੱਕੜ, ਜੋ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਲਾ ਤਣਦਾ ਹੈ, ਕਣਾ। ਮਰਤਬਾ-ਪਦ, ਰੁਤਬਾ, ਦਰਜਾ। ਫਿਜ਼ਾਅ-ਬੁਲ੍ਹਾ ਮੈਦਾਨ। ਸਵਾਬ-ਪੁੰਨ, ਭਲਾਈ। ਨਦਾਰਦ-ਗਾਇਬ। ਬੇਨਿਆਜ਼-ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਲਾਪਰਵਾਹ। ਸਿਕਲ-ਭਾਰ

અવિનામ

(ੴ) ਵਸਤੂਨਿਸਥ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :—

- ‘ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਸਾਏ’ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਕਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ?
 - ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ?
 - ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਸਾਈਕਲ-ਸਟੈਂਡ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ?
 - ਲੇਖਕ ਨੇ ਫਸਟ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਕੀਤੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
 - ਪਿਤਾ ਦੀ ਬੇਵਕਤੀ ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚਾਲੇ ਛੱਡ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
 - ਲੋਕਪਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਸਮਗਰੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
 - “ਉੱਚੀਆਂ-ਲੰਮੀਆਂ ਟਾਹਲੀਆਂ :” ਗੀਤ ਲੇਖਕ ਦੀ ਗੁਆਂਢਣ ਕੁੜੀ _____ ਗਾ ਰਹੀ ਸੀ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
 - ਨਵਾਂ ਸਾਈਕਲ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ _____ ਵੇਚਣਾ ਪਿਆ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
 - ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਕੀ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ —
 (ਉ) ਸੁਹਾਗ
 (ਅ) ਘੋੜੀਆਂ
 (ਇ) ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ
 (ਸ) ਬੋਲੀਆਂ
 - ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੇ ਕਿਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ —
 (ਉ) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ
 (ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ
 (ਇ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ
 (ਸ) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ

(अ) दस्त :—

1. ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਮਿਥਿਆ ਤੇ ਕਿਉਂ ?
 2. ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪਏ ? ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।
 3. ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਿੱਚਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਅੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
 4. ਲੇਖਕ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬਜ਼ੁਗਗ ਨਾਲ ਜੋ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
 5. ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ

(1925-2015)

ਪਿਤਾ	: ਸ. ਹਰੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ
ਮਾਤਾ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੀਤਾਵੰਤੀ
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐੱਮ. ਬੀ. ਬੀ. ਐੱਸ, ਐੱਮ. ਏ. (ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ), ਡੀ. ਪੀ. ਐੱਸ, ਐਫ. ਆਰ. ਸੀ. ਸਾਈਕ
ਕਿੱਤਾ	: ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ, ਪੀ. ਜੀ. ਆਈ. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ ਹਨ।
ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ	: ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਅਸਲੇ ਤੇ ਉਹਲੇ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਸੰਸੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਗੀਤ, ਸਿਮਰਿਤੀ ਦੇ ਕਿਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਛੁਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਸਰੋਵਰ 'ਚੋਂ, ਨਾ ਇਹ ਗੀਤ ਨਾ ਬਿਰਹੜਾ, ਬਿਰਖੈ ਹੇਠ ਸਭ ਜੰਡ, ਗੀਤ ਮੇਰਾ ਸੋਹਿਲਾ ਤੇਰਾ
ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ	: ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਤਾਸੇ (ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ), ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ, ਸੁਗੰਧ ਆਬਨੂਸ (ਅਫ਼ਗੀਕਨ ਲੋਕ-ਗੀਤ), ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਰਮ-ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਲਿਪੀਆਂ ਹਨ।

ਡਾ. ਨੇਕੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਰਹੱਸ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਝਲਕਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਨੇਕੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ “ਕੋਈ ਨਾਉਂ ਨਾ ਜਾਣੈ ਮੇਰਾ” ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ “ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ” ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਨੇਕੀ ਨੇ ਪੀ. ਜੀ. ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੀ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਘਾਲਣਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਘਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਰੱਬ ਨੇੜੇ ਢੁਕਦਾ ਹੈ। ਘਾਲਣਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਲੋੜੀਆਂ ਚਿੱਤਾਵਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ

1.

ਕਦੇ ਚਿੱਤ ਚੇਤੇ ਨਾ ਸੀ ਦਿੱਲੀ ਕਦੇ ਛੋੜਾਂਗੇ ਵੀ,
ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਕਿਉਂ ਪਿਆਰ ਸੀ।
ਬਾਂਵਾਂ, ਪਰ, ਕੋਈ ਕਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਿਭਦੀਆਂ ਨੇ,
ਸਾਡਾ ਇੰਝ ਬੱਝਣਾ ਬੇਕਾਰ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਕਾਲ ਦੇਂਦਾ ਪੱਕਾ ਨ ਬਿਠਾਲ ਕਿਤੇ,
ਓਦੋਂ ਤੀਕ ਦਾਅਵਾ ਕਿਹਾ ਬਾਨ ਦਾ ?
ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਣਾ, ਕਿਹੜਾ ਆਂਗਨਾ ਵਸਾਣਾ ਅਸਾਂ
ਇਹਦਾ ਭੇਤ ਕੋਈ ਵੀ ਨ ਜਾਣਦਾ।
ਹੁਕਮ ਸਾਨੂੰ ਹੋਇਆ ਅਸੀਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਵੀਏ,
ਡਾਕਟਰੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੰਸਥਾਨ ਨੂੰ ਚਲਾਵੀਏ।
ਅਸਾਂ ਓਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਨ ਲਿਆ ਕਦੇ ਖੂਬ ਸੀ,
ਇਹ ਤਾਂ ਸੁਧਾ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਕਾਲ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਸੀ।
ਕਾਲ ਨਾਲ ਨਿਭਣਾ ਨ ਦੁਨੀ ਉੱਤੇ ਸਹਿਲ ਜੇ।
ਕਾਲ ਦੇ ਤਾਂ ਥੇਹਾਂ ਤੇ ਅਨੰਤਤਾ ਦੇ ਮਹਿਲ ਜੇ।
ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਲੇ ਹੋਣ, ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪਿਰਹੜੇ,
ਕਾਲ ਹੀ ਤੋਂ ਗੀਤ ਬਣਨ, ਕਾਲ ਹੀ ਤੋਂ ਬਿਰਹੜੇ।
ਕਾਲ ਦੇ ਘਲਾਏ ਅਸੀਂ ਓਥੇ ਚਲੇ ਗਏ ਫਿਰ,
ਸੱਜਗੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਨਾਲ ਜੂਝ ਪਏ ਫਿਰ।
ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਓਥੇ ਅਸਾਂ ਕੱਟੇ ਭਾਣੇ ਰੱਬ ਦੇ,
ਓਡੇ ਕਰਮਸੀਲ ਵਰੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਲੱਭਦੇ।

2.

ਘਾਲਣਾ ਹੀ ਘਾਲਣਾ ਸੀ ਓਥੇ ਸਾਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ,
ਘਾਲਣਾ ਹੀ ਜਾਗੇ ਵਿੱਚ, ਘਾਲਣਾ ਹੀ ਖੂਬਾਂ ਵਿੱਚ।
ਵਿਹਲ ਨਾ ਸੀ ਸੁਪਨੇ ਭਰਿਖ ਜੋਗੇ ਲੈਣ ਦੀ,
ਵਿਹਲ ਨਾ ਸੀ ਆਪਣੇ ਕੁਟੰਬ ਪਾਸ ਬਹਿਣ ਦੀ,
ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾ ਸਮੁੰਦ ਦੀਆਂ ਸੌਂਦੀਆਂ,
ਬੰਦ ਕਦੇ ਧਰਾ ਦੀਆਂ ਗਰਦਸ਼ਾਂ ਨ ਹੋਂਦੀਆਂ,
ਬੀਜ ਜਿਵੇਂ ਡਿਗੀ ਜਾਂਦੇ, ਜੰਗਲ ਉਗਾਂਵਦੇ,
ਮੇਘ ਜਿਵੇਂ ਝੜੀ ਲਾ ਕੇ ਬਰਖਾ ਵਸਾਂਵਦੇ,
ਤਿਵੇਂ ਰੁੱਝਾ ਰਹਾਂ ਸੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ।
ਹੱਥ ਰੱਖਾਂ ਕਾਰਜਾਂ 'ਚ, ਚਿੱਤ ਕਰਤਾਰ ਵਿੱਚ।

‘ਘਾਲਣਾ ਹੀ ਪੂਜਾ ਹੈ’ ਅਵਾਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਆਂਵਦੀ,
 ਜਦੋਂ ਮਧੂ-ਮੱਖੀ ਲੰਘੇ ਲਾਗੋਂ ਗੁਣਗੁਣਾਂਵਦੀ।
 ਉੱਦਮ ਹੀ ਜਿੰਦਗੀ ਹੈ, ਉੱਦਮ ਹੀ ਸ਼ਾਨ ਹੈ,
 ਉੱਦਮ ਬਗੈਰ ਜਿੰਦਗਾਨੀ ਸੁੰਨਸਾਨ ਹੈ।
 ਪੰਛੀ ਖੰਚ ਮਾਰਦੇ ਤਾਂ ਅੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਹੁੰਦੇ,
 ਸੁਸਤ ਮਨਾਂ ਤਾਈਂ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਡਰਾਂਵਦੇ।
 ਘਾਲਣਾ ਚ ਲੱਗਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਜੋਗੀ ਵਿਹਲ ਨਾ।
 ਆਲਸ ਤਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਰੇ ਅਵਹੇਲਨਾ।
 ਮੈਨੂੰ ਲੱਗੇ, ਘਾਲਣਾ ਹੀ ਅਸਲੋਂ ਪਵਿੱਤ ਹੈ,
 ਘਾਲਣਾ ਚ ਲੱਗੀਏ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੋਂਦਾ ਮਿੱਤ ਹੈ।
 ਘਾਲਣਾ ਅਵਿਰਲ ਭਾਵੇਂ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਨਸੀਬ ਸੀ,
 ਕਾਵਿ ਚ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਮਾਵਾਂ, ਇਹ ਵੀ ਰੀਝ ਸੀ।
 ਸ਼ੁਰੂ ਓਦੋਂ ਏਹੋ ਨਿੱਜ-ਬੀਤੀ ਕਰ ਲੀਤੀ ਮੈਂ,
 ਅੱਪੀ ਭਾਵੇਂ ਮਗਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਚ ਕੀਤੀ ਮੈਂ।

ਐਥੇ ਸ਼ਬਦ : ਸੰਸਥਾਨ-ਸੰਸਥਾ | ਦੁਨੀ-ਦੁਨੀਆਂ | ਅਨੰਤਤਾ-ਅੰਤਹੀਣ, ਬੇਅੰਤ, ਅਨੇਕ | ਬੇਹ-ਸਥਾਨ, ਟਿਕਾਣਾ | ਪਿਰਹੜੇ-ਪਿਆਰੇ |
 ਬਿਰਹੜੇ-ਵਿਛੜੇ | ਘਾਲਣਾ-ਮਿਹਨਤ | ਕਰਮਸ਼ੀਲ-ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਕਾਮਾ | ਝੂਬ-ਸੁਫਨਾ | ਕੁਟੰਬ-ਟੱਬਰ, ਪਰਿਵਾਰ |
 ਗਰਦਸ਼ਾਂ-ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ, ਗੇੜਿਆਂ, ਘੁੰਮਣਾ | ਅਵਹੇਲਨਾ-ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਅੱਖਾਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰਨਾ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

- ‘ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ’ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਦੁਆਰਾ ਗਚਿਤ ਸੈੰਜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੇ।
- ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ ?
- ‘ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੰਸਥਾਨ’ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ‘ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ’ ਵਿਖੇ ਹੋ ਗਈ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਡਾ. ਨੇਕੀ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਵਿਹਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ :-

- _____ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿੰਦਗਾਨੀ ਸੁੰਨਸਾਨ ਹੈ।
- ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈੰਜੀਵਨੀ _____ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ।
- ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਮਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ _____

(ੳ) ਘਾਲਣਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਨਾਲ

- (ਅ) ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ
- (ਇ) ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ
- (ਸ) ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ

(अ) ਦੱਸੋ :-

1. ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ? ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਸੀ ?
2. ‘ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ’ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉਪਰੰਤ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ?
3. ਇਸ ਸੈੜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉੱਦਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ?
4. ‘ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ’ ਸੈੜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ‘ਕਾਲ’ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ।
5. ਇਸ ਸੈੜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ ?

ਡਾ. ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ

(24-02-1928)

ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸ਼ਾਮ ਕੌਰ
ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	: ਸ. ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ
ਜਨਮ-ਮਿਤੀ	: 24-02-1928
ਵਿੱਚਿਆ	: ਬੀ. ਐਸ-ਸੀ., ਐਮ. ਐਸ-ਸੀ. (ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ) ਅਤੇ ਐਮ. ਏ, ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. (ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ)
ਡੀ.ਲਿਟ, ਡੀ.ਐਸ.-ਸੀ.	
ਕਿੱਤਾ	: ਅਧਿਆਪਨ, ਖੋਜ, ਲੇਖਨ
ਸਨਮਾਨ	: ਪਦਮ-ਭੂਸ਼ਣ ਅਵਾਰਡ, ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ (ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ) ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ।

ਡਾ. ਸ. ਸ. ਜੌਹਲ ਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਖੇਤੀ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਨਾਂ ਕਮਾਇਆ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਣਸਤੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਖੋਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੁਸਲਤਾ ਸਦਕਾ ਆਪ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਅਹਿਮ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸੁਚੱਜੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹੇ ‘ਦੀ ਸੈਟਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ’, ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਚਾਂਸਲਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ ‘ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਗਾਗਰ’ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋਂ’ ਸ੍ਰੈਜ਼ੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਬਾਰੇ, ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮਾਹੌਲ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਈ ਆਦਤ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਮੁੜਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਆਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਘੜਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਇਕਾਈਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਮਾਂ-ਪਿਛ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ, ਦੂਜਾ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਅਤੇ ਦੋਸਤ-ਸਿੱਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਬਚਪਨ ਪੁੰਗਰਦਾ ਅਤੇ ਪਲਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ 'ਚੋਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਸਨ। ਦੋ ਵੱਡੇ, ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਅਕਾਲ-ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ, ਜੋ ਇਸ ਵਕਤ ਕੋਈ 93-94 ਸਾਲ ਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ 99 ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਅੱਛੀ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਜਿੰਦਗੀ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਪਲੇਗ ਪਈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਟੱਬਰ 'ਚੋਂ, ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਇਹ ਚਾਰ ਭਰਾ ਤੇ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਬਚੀ ਸੀ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਚਹੁਅਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਧੀ ਜਾਣ ਕੇ ਪਾਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਹਿਆ/ਵਰਿਆ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਭਰਾ ਇਕੱਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਦੋ ਮੁਰੱਬੇ ਨੀਲੀਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁੰਚੇ ਤਾਂ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਹੋਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਲੱਗੇ। ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਨੀਲੀਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁੰਚੇ ਤਾਂ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਹੋਂਦੇ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਮਲੇ-ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇੱਕ ਤਾਇਆ ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਤਾਂ ਛੋਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਪਿੰਡ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਰਤ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਜੋਗਾਂ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਡੇਢ ਮੁਰੱਬੇ (37 ਏਕੜ) ਦੀ ਖੇਤੀ ਸੀ ਸਾਡੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਸੰਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ ਤੜਕੇ ਉੱਠ ਦੇਵੇਂ ਭਰਾ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਦੋ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵਹਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰ, ਲੌਦੇ ਵੇਲੇ ਫੇਰ ਹਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇੱਕ ਜੋਗ ਦਾ ਜੋਤਾ ਲਾ, ਤੜਕਸਾਰ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਦੂਜੀ ਜੋਗ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘੋਲ-ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੋ ਛੋਜੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਬਾਹਰੋਂ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਸੀ। ਅੱਖੀ ਘੜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਕੱਟਣ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤੀਜੀ ਪੁਸ਼ਤ ਤੱਕ ਵੀ ਸਾਡਾ ਸਾਂਝਾ ਟੱਬਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਚੁਦਾ ਕਮਾਉਂਦੇ -ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੇ ਲੜਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਘਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਡੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਘਰ-ਬਾਰ ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਟੱਬਰ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਤਾਂ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਹ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੀ ਅਸਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੜਕੇ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸੀਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਹਾਂ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਚਾਚੇ-ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ ਪਰ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਸਕੇ ਭਰਾ ਹੀ ਹਾਂ। ਲੜਦੇ ਵੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ। ਇੱਕ- ਦੂਜੇ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕੇ ਕਦੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੇਗਾਨੇ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ। ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਦੁਸਰੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਦੇਣ ਹੈ। 'ਮਿਹਨਤ' ਅਤੇ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ। ਮੈਂ ਜਦ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ (ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਡਾਈਨਲ) ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਦੋ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ ਵਜੀਫਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹਟਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਸ ਰੁਪਏ ਬੱਚੀ ਰਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਫੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਰਚੇ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਰੁਪਇਆ- ਦੋ ਰੁਪਏ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹਟਾ ਲਿਆ ਕਿ 'ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹੜਾ ਪਟਵਾਰੀ ਬਣ ਜਾਣੈ'। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਕੂਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਦਬੱਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਜੋਤਾ ਹਲਾਂ ਦਾ ਲਾਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਤੜਕੇ ਦੋ ਵਜੇ ਉੱਠ ਕੇ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਹਲ ਤੇ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਹਲ, ਦੋ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਵਾਹ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ। ਜਵਾਨ ਸਾਂ ਪਰ ਸਾਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਅਲੂਆਂ ਹੀ। ਕੋਈ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਡੰਗਰ-ਮਾਲ ਲਈ ਚਾਰਾ ਕੱਟ ਕੇ ਕੁਤਰੇ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਤਾਈਂ ਲਿਆਉਣਾ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਲੀ ਹੋਈ ਚੁਰੀ -ਜੁਆਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਭਰੀਆਂ ਵੱਡੇ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਰੱਖਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਲ ਛੱਡ ਕੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਚੁਰੀ ਦੇ ਰੁੱਗ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਾਲੀ ਕੁਤਰੇ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਗੇੜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਖਤ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਤਿੰਨੇ ਭਰੀਆਂ ਕੁਤਰੇ ਬਾਗੈ ਮਸ਼ੀਨ ਬੜੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਡੰਡਾ ਖੜਕੇਗਾ। ਖੜਕਦਾ ਤਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਚੁਰੀ ਵਿੱਚ ਰਸ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚੁਰੀ ਦਾ ਰਸ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗਨ ਨਾਲ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਅਗਲੀ ਥਾਂ ਕੱਚੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੀਮੰਟ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪੱਕੀ, ਚੀਕਣੀ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੱਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ, ਸਿਰਫ ਕੱਛਾ ਪਾ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ ਗੋੜੀਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਸੀਨਾ ਚੋ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠਿਆਂ ਦੇ ਨਹੁੰਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲਿਓਂ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਘਰਾਲ ਵਰਗ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਮਿਹਨਤ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਘਰਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀ ਸਿਰਫ ਮਹਿਸੂਸ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ

ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕੁਤਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਮੱਲ ਮਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਤਾਏਗਾ ਜੀ ਦਾ ਖੁਸ਼ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਥਾਪੀ ਲੈ ਕੇ ਇੰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਉੱਤੇ ਫਲਿਹ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ- ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤਪਦੀਆਂ ਧੁੱਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦੀ ਵਾਢੀ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਬਰਾਬਰ ਬੈਠ ਕੇ ਨਾਲ- ਨਾਲ ਪਰਾਤਾਂ ਪਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਾਢਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਅਤੇ ਸੁਥਰੀ ਵਾਢੀ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਕੰਮ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਪੱਥੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਾਤਾਂ ਲਾਈਆਂ ਵੇਖਦੇ ਅਤੇ ਗਿਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਕੀਤੀ ਵਾਢੀ ਜੁਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਉਸ ਵਕਤ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀ ਸਖਤੀ ਕਿਉਂ ਹੈ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜੋ ਇਸ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ। ਸਾਉਣ-ਭਾਦੋਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਹਲ ਵਾਹਿਆ। ਪੰਜ-ਪੰਜ ਪੰਡਾਂ ਕਪਾਹ 'ਚੋ ਮਧਾਣੇ ਘਾਰ ਦੀਆਂ ਵੀ ਖੋਤੀਆਂ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੱਕੀ ਵੀ ਗੁੱਡੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪੱਛ ਲੱਗ ਕੇ ਜਿਸਮ 'ਤੇ ਲਕੀਰਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਮਾਦ ਦੇ ਮੂਸਲ੍ (ਮੂੰਦੇ) ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਮੈਥੋਂ ਡਟ ਕੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਖੀ ਫਲਿਊਆਂ ਨਾਲ ਕਣਕ ਦੀ ਗਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੰਡ ਬਹੁਤ ਲੜਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਦਿਲੋਂ ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਕਰੀਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਣਕ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉੱਝੇ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, “ਰੱਬਾ-ਰੱਬਾ, ਰਿਜ਼ਕ ਨਾ ਦੇਵੀ, ਮਾਂ ਲੱਕੜੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਖੇਗੀ।”

ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਬਚਪਨ ਦੀ ਦੁਆ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਜਦ ਕਣਕ ਦੀ ਗਹਾਈ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਮੁਰੱਬੇ ਤੂਤਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਛੱਪੜੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਨੰਗੇ ਤਖਤ- ਪੋਸ਼ 'ਤੇ ਜੋ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਨੀਦ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਇੱਕ ਬਹਿਸਤਾਂ ਦਾ ਹੁਲਾਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ਰਤ ਨੀਂਦ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਗਈਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਾ ਮਾਣੀ ਹੋਵੇ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੌਂਣ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਤਗੜਾ ਹਾਂ। ਲੰਮਾਂ ਪਵਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਉਹ ਤਖਤਪੋਸ਼ ਵਾਲੀ ਨੀਦ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੀ।

ਸਕੂਲੋਂ ਹਟਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰੇ ਦੋ ਸਾਲ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸੁਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮੈਥੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਕੰਮ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਤੁਨ- ਤੁਨ ਮੈਨੂੰ ਖੁਆਇਆ- ਪਿਆਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਖਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਕਾਫੀ ਬੁੱਲਾ ਖਾਣ- ਪੀਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਜਿਸਮ ਦਾ ਕਰਵਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੀ ਪਰ ਮੋਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਟਵਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ “ਚੂਹੇਕੀ” ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਮੁੜ-ਵਸੇਬਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਭਰੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਲਟ ਦਾ ਇੱਕ ਕੁੱਤਾ ਵੀ ਟਪਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਮੁੰਡਾ ਜੁਆਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਭਰੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਹਲਟ ਦਾ ਭੇਚ ਗੇੜਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ।

ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਸੁਮੱਤ ਪੈ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਸਕੂਲ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ “ਜੂਨੀਅਰ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ” ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੋਂ ਕੋਈ ਵੀਹ-ਪੰਜੀ ਮੀਲ ਦੂਰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਸਟਰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਮਾਤਾਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਪਾਸ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਦੋ ਸਾਲ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੈਥੋਂ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਲ, ਜੂਨੀਅਰ- ਸੀਨੀਅਰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਫਾਲਤੂ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਕੁੱਲ ਚਾਰ ਸਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਮਉਮਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਪਰ ਜੋ ਇਸ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿੱਚ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਅਨੋਖਾ ਹੀ ਸੀ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਾਇਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀ ਕਲਾਸ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਗਿਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਦਿਨ-ਰਾਤ, ਸਾਲ ਭਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗਰਾਮਰ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪੱਥਾਂ ਤੋਂ ਮੁਹਾਰਤ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਫੇਰ ਕਿਤੇ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਸਕੂਲ- ਪ੍ਰੇਅਰ, “ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ — ਹਾਲ ਮੁਗੀਦਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ”, ਅੱਜ ਤੱਕ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੱਸੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਗਨ ਵਾਲੇ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਪਾਸ ਫੁਟਬਾਲ ਖੇਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਸਿਖਾਏ ਕਾਫੀ ਸਿਰਕੱਢਵੇਂ ਫੁਟਬਾਲ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਯਾਦ ਹੈ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੇਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਓਵਰਕੋਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਟੀਮ ਗੋਲ ਕਰਨ 'ਤੇ ਆਈ ਤਾਂ ਐਨ ਮੈਕੇ 'ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ “ਗੋਲ, ਗੋਲ.....ਗੋਲ” ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਕਸਾਹਟ ਵਿੱਚ ਸੁਤੇਸਿਧ ਹੀ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੀਟੀਆਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਪਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਹੋਸਟਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਾਣੀ, ਉਸ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਵੀ ਕਿ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਜਦ ਮੈਂ ਜੜ੍ਹਾਵਾਲਾ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੋਂ ਸਿਰਫ਼ 7 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸੀ, ਮੈਂ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਕਮਰਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ

ਪਿੰਡੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੰਡੋਂ ਤਾਂ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਐਤਵਾਰ ਜਾਂ ਛੁਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼੍ਰੂਲ ਅਤੇ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਹੁਤ ਰੋਚਕ ਸੀ। ਹੋਸਟਲ ਦੀ ਦਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜੋ ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਬਾਗ ਸੀ, ਸੰਗਤਰਿਆਂ-ਮਾਲਟਿਆਂ ਦਾ। ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਫਗਾਨੀ “ਰਸੇ” ਬਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਸੰਗਤਰਿਆਂ-ਮਾਲਟਿਆਂ ਦਾ ਬੋਗਾ ਭਰ ਲਿਆਂਦੇ ਸਾਂ। ਸੀ ਤਾਂ ਚੋਰੀ ਹੀ ਪਰ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਮਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤਰੇ-ਮਾਲਟੇ ਵੀ ਅੱਤ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਅਤੇ ਸੁਆਦਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਐਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ : ਲੌਚੇ ਵੇਲੇ - ਸ਼ਾਮ ਵਾਲੇ, ਆਥਣ; ਜੋਗ - ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ, ਜੋਤਾ - ਹਲ ਵਾਹੁਣ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਸਮਾਂ; ਸੁਮੱਤ
- ਚੰਗੀ ਮੱਤ, ਬੁੱਧੀ, ਅਕਲ

ଅଭିଭାସ

(ੴ) ਵਸਤੁਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸਾਦ :

(ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਭਰੋ)

(अ) दृम् —

1. ‘ਮੜ੍ਹਕੇ ਦੀ ਭੁਸ਼ਬੋ’ ਸੈਜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਕੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ? ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
 2. “ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ‘ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ।” ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ?
 3. ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਅੌਖਾ ਕੰਮ ਕਿਹੜਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਹ ਕੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ?
 4. ਲੇਖਕ ਦੇ ਮੁੜ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
 5. ‘ਮੜ੍ਹਕੇ ਦੀ ਭੁਸ਼ਬੋ’ ਸੈਜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ?

ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ

(1928-2012)

ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	:	ਸ. ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ
ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	:	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਬਲਵੰਤ ਕੌਰ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	:	ਧਰਮੂਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
ਕਿੱਤਾ	:	ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਲੜਨੀਆਂ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਦਾਕਾਰੀ।

ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਲੜਨ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਕਸ਼ ਮਰਦਾਵੀਂ ਸਹੀਰਿਕ ਝੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਸ਼ਤਮੇ-ਹਿੰਦ ਦਾ ਪਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਤੋਂ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਸ਼ਤੀ-ਜਗਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਲਮ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਮ ਕਮਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਟੰਟ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਨਾਂ ਖੱਟਿਆ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਟੀ.ਵੀ ਸ਼ੋਅ ‘ਰਾਮਾਇਣ’ ਵਿੱਚ ਹਨੂਮਾਨ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਹੋਈ। ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਵਿੱਚੋਂ “ਮੇਰਾ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼” ਨਾਮੀ ਪਾਠ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਰੋਚਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਲਮ-ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਬੰਬਦੀ (ਮੁੰਬਈ) ਵਿੱਚ ਹੀ ਡੇਰੇ ਲੱਗ ਗਏ।

ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼

ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਮੈਂ 1952 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮਦਰਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ The World, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1954 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ 'ਝਲਕ' ਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਹਾਸ-ਰਸ ਕਲਾਕਾਰ ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ। ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਡੁਪਲੀਕੇਟ ਸੌਂਦਾਰਗ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਤਲਬ ਦਾਅ-ਪੇਚ ਤੇ ਲੜਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਓਮ ਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੌਂਦਾਰਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚਿਹਰਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਓਮ ਜੀ ਦਾ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦਾ ਹੀਰੋ ਸੀ ਕਿਸੋਰ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਹੀਰੋਇਨ ਸੀ ਵੈਜੰਤੀ ਮਾਲਾ। 1956 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ, ਹਾਸ-ਰਸ ਕਲਾਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾਦਾ ਨਾਲ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾਦਾ ਦਾ ਡੁਪਲੀਕੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਰਿਹਰਸਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਕਦੇ ਗਲਤ ਤੇ ਕਦੇ ਠੀਕ ਵੀ ਬੋਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਵਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼ਾਟ 'ਓ.ਕੇ.' ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਡੱਬ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।

ਅਸੀਂ ਘੋਲ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੋਟਲ ਅਸਟੋਰੀਆ, ਚਰਚ ਗੇਟ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਭਰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਈ। ਅਜੀਤ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਈ, ਮੈਂ ਬੋਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਲੱਡੜ ਪਸੰਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਏ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਵਿੱਚੋਂ ਕਹਿ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, 'ਯੇ ਠੀਕ ਹੈ।' ਅਜੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ, ਉਸ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪਾ ਤੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਸੌਂ ਜਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ -ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵੀ ਐਨਾ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਗਲਤ। ਗਲਤੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ, ਇਹ ਉਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕੇ। ਇਸ ਗਲਤੀ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੂ ਜੁਬਾਨ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਬੋਲਣੀ ਸਿੱਖੀ। ਉਸਤਾਦ ਹਸਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਸਮਝਾਏ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਗੱਲ ਪਈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾਦਾ ਵਾਲੀ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਅਲਫਾਜ਼ ਇੰਘ ਸਨ, 'ਛੋੜ ਦੇ, ਯੇ ਤੁਮ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਤਾਰ ਮੈਂ ਠੀਕ ਬੋਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਯੇ, ਜੇ ਤੇ ਜੇ ਦੇ ਫ੍ਰਾਕ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਤਾਂ ਜੇ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਬੋਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਤਾਂ ਜੇ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਬੋਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਰਿਹਰਸਲ ਵਿੱਚ ਯੇ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕਹਿ ਉੱਠਦੇ, 'ਹਾਂ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ', ਇੰਘ ਹੀ ਬੋਲ ਦਿਓ ਪਰ ਕੈਮਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਜੇ ਜਾਂ ਜੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੈਰ, ਇਸ ਫਿਕਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੌਚ ਕੇ ਮਗਰੋਂ ਲਾਹਿਆ ਕਿ ਆਪਾਂ ਕਿਹੜਾ ਐਕਟਰ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਫਿਲਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਾਮਿਲ ਫਿਲਮ 'ਪੂਨੀ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਾਮਿਲ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਾਹੀਆ ਐਕਟਰ ਬਲਰੀਆ ਨਾਲ ਵੀ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ।

1960 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਪੁਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਮਿਲੀ। ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਬੰਬਈ, ਹੁਣ ਮੁੰਬਈ ਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਦੰਗਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਰਾਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮੀ ਕਲਾਕਾਰ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਮੀ ਕਪੂਰ, ਨਰਗਿਸ, ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਥ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਲਾਕਾਰ। ਇੱਕ ਦੰਗਲ ਵਿੱਚ ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਦੰਗਲ ਕਿਸੇ ਚੈਰਿਟੀ ਫੰਡ ਵਾਸਤੇ ਸੀ। ਦੰਗਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਤੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਇਕੱਠੇ ਸਫਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਏਅਰਪੋਰਟ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ, ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਤੇਰਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ? ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੌਂਡੇ ਤਜਰਬੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਤਾਂ ਲੱਡੜਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਤਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲੀ ਗਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵੈਸੇ ਤੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਫਿਲਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਯੋਗ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਕਰ ਲਓ ਮਖੌਲ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ।" ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਂ।" ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੱਪ ਵਿੱਚੋਂ ਸੌਂਦਾਰਗ ਨੂੰ ਬੂਬਸੂਰਤ ਮੰਨਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਐਕਟਿੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਸੌਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਮੇਰੇ ਕੌਲ ਆਇਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ਤੀ ਘੁੱਲ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਦਲਜੀਤ ਰਾਓ ਤੇ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਹੋਟਲ ਦੇ ਇੱਕੋ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਫਿਲਮ-ਨਿਰਮਾਤਾ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣਾ ਟੈਲੀਫੁਨ ਨੰਬਰ ਤੇ ਪਤਾ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰ ਲਵੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ; ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਐਵੇਂ ਗੱਪਾਂ-ਸੱਪਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਦਰਾਸ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦਰਸਲ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ ਕੰਮ

ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਨਾ ਆਈ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜੀਅ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮਨ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਿਲ੍ਹ ਗਈ ਤਾਂ ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ, ਇੱਕ ਕੰਮ ਮਿਲ੍ਹ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਤਾਂ ਜਵਾਨੀ ਨਾਲੁ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਕਿਧਰੇ ਗਏ ਪਹਿਲਵਾਨ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਜੇ ਆਮ ਬੁੱਝਿਆਂ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਖਰ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਵੀ ਨਾ ਛੱਡੋ ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਲਓ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਸ਼ਰਮਾ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਭਈ ਵਾਹ! ਲੋਗ ਤੋਂ ਹਮਾਰੇ ਪੀਛੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹੈਂ ਕਿ ਹਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮ ਮੌਜੂਦ ਕਾਮ ਦੇਂ, ਅੰਤ ਹਮ ਆਪ ਕੇ ਪੀਛੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹੈਂ ਅੰਤ ਆਪ ਹਮਾਰੀ ਪਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਆਪ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਫਿਲਮ ਬਨਾਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ ਯਾ ਫਿਲਮ ਬਨਾਨੇ ਕਾ ਖਿਆਲ ਰਖਤੇ ਹੈਂ।’ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਭਾਈ ਮੈਂ ਇੱਕ ਐਸਟੈਬਲਿਸ਼ਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਡਕਿਊਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅੰਤ ਕਈ ਫਿਲਮਾਂ ਬਨਾ ਚੁਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਬ ਮੈਂ ਏਕ ਐਸੀ ਫਿਲਮ ਬਨਾਨਾ ਚਾਹਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੈਸੀ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਜੁਬਾਨ ਮੈਂ ਬਨੀ ਹੈ। “ਹਰਕਿਊਲੀਸ ਇਨ ਚੇਨਜ਼!” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਮੁੜੇ ਐਕਟਿੰਗ ਤੋਂ ਆਤੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਕਾ ਕਿਆ ਕਰੇਂਗੇ?’ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਹਮਾਰੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ‘ਬਾਬੂ ਭਾਈ ਮਿਸਤਰੀ’ ਨੇ ਆਪ ਕੀ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇਖੀ ਹੈਂ, ਉਨਕਾ ਕਹਿਨਾ ਹੈ ਕਿ ਐਕਟਿੰਗ ਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਨ ਪਰ ਛੋੜ ਦੀ ਜਾਏ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਫਿਰ ਮੁੜੇ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਤੇ ਫਿਰ ਲੇਨੇ -ਦੇਨੇ ਕੀ ਬਾਤ ਕਰ ਲੀ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਸਾਈਨਿੰਗ ਅਮਾਊਂਟ ਸਾਬ ਲੇ ਕਰ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਆਪ ਕੋ ਯੇ ਕੈਸੇ ਯਕੀਨ ਥਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਰਾਜੀ ਹੋ ਜਾਉਂਗਾ?’ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਜਬ ਤੁਮਨੇ ਮੁੜਸੇ ਕਾਂਟੈਕਟ ਨਹੀਂ ਕੀਆ ਤੇ ਥੋੜਾ ਮਾਯੂਸ ਹੁਆ ਥਾ ਪਰ ਨਾ ਜਾਨੇ ਕਿਉਂ ਮੁੜੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਥਾ ਕਿ ਤੁਮ ਮੇਰੀ ਫਿਲਮ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਮ ਕਰੋਗੇ। ਅਬ ਆਖਿਰੀ ਬਾਤ ਤੈ ਕਰ ਲੋ ਤੇ ਇਤਮੀਨਾਨ ਹੋ ਜਾਏ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਮੈਨੂੰ, ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਕੀ ਹਾਂ ਕਰ ਦੀ ਹੈ, ਅਬ ਲੇਨ-ਦੇਨ ਕੀ ਬਾਤ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕਰ ਲੋਂਗੇ।’ ਪਰ ਦੇਵੀ ਜੀ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਠੀਕ ਹੈ, ਫੈਸਲਾ ਅਭੀ ਕੀਏ ਦੇਤੇ ਹੈਂ। ਆਪ ਕੀ ਫਿਲਮ ਮੈਂ ਮੁੜੇ ਕਿਤਨੇ ਦਿਨ ਕਾਮ ਕਰਨਾ ਹੋਗਾ?’ ਸੋਚ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਸਾਠ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲਗ ਹੀ ਜਾਏਂਗੇ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਫਿਰ ਆਪ ਮੁੜੇ ਸਾਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਦੇ ਦੇਨਾ।’ ਦੇਵੀ ਸ਼ਰਮਾ ਬੜੇ ਚਤੁਰ ਸਨ, ਭਾਂਪ ਗਏ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਦਿਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੈਸੇ ਮੰਗੇ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਅਗਰ ਕਾਮ ਕਮ ਦਿਨ ਕਾ ਹੋ ਤੋਂ?’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਕਿਤਨੇ ਦਿਨ ਕਾ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ?’ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਅਗਰ ਕਾਮ ਪਚਾਸ ਦਿਨ ਕਾ ਹੋ ਤੋਂ?’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਠੀਕ ਹੈ, ਆਪ ਪਚਾਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਦੇਨਾ।’ ਉਹ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਅਗਰ ਕਾਮ ਚਾਲੀਸ ਦਿਨ ਕਾ ਹੋ ਤੋਂ?’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਤੇ ਚਾਲੀਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਦੇਨਾ, ਮਗਰ ਇਸ ਸੇ ਕਮ ਨਹੀਂ ਲੁੰਗਾ, ਕਾਮ ਚਾਹੇ 30 ਦਿਨ ਕਾ ਹੋ।’ ਬੜੇ ਚਲਾਕ ਨਿਕਲੇ ਉਹ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਪਾਂਚ ਹਜ਼ਾਰ ਆਪ ਯੇ ਪਕੜੀਏ ਜੋ ਮੈਂ ਲੇ ਕਰ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਪਰ ਲੇਤੇ ਜਾਨਾ। ਅਗਰ ਤੋਂ ਕਾਮ 30 ਦਿਨ ਮੈਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤੋਂ ਆਪ ਕੋ ਮਿਲ੍ਹ ਗਏ 35 ਹਜ਼ਾਰ ਅੰਤ ਅਗਰ ਕਾਮ ਚਾਲੀਸ ਦਿਨੋਂ ਮੈਂ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਤੋਂ ਆਪ ਕੋ ਮਿਲ੍ਹ ਗਏ 45 ਹਜ਼ਾਰ।’ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਸੱਦਣਗੇ ਤਾਂ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਤੇ ਹੋਟਲ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਆਦਿ ਦਾ ਖਰਚਾ ਵੀ ਇਹ ਦੇਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਬਈ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਟੂਰਨਾਮੈਂਟ ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਦੇਵੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ‘ਕਿੰਗਕਾਂਗ’। ਇਹ ਨਾਂ ਬਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਫਿਲਮ ‘ਕਿੰਗਕਾਂਗ’ ਵੇਖ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਪਹਿਲਵਾਨ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਫਿਲਮ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਤੇ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ‘ਐਮਲ ਜਾਇਆ’ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਵੀ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਲਓ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਪਹਿਲਵਾਨ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦੇਵੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਪਸੰਦ ਆਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਜਾ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਨੂੰ ਸਾਈਨ ਕੀਤਾ।

ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਅੱਧੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਦੰਗਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੇਵੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹ-ਮੁਹਾਹ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਈਸਟ ਅਫੀਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦਾ ਸ਼ਡਿਊਲ ਫਿਕਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਨੈਰੋਬੀ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਨੈਰੋਬੀ ਤੋਂ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੀਲੇ ਬੁਖਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਗਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਗਵਾਤਾਂ ਲਿਆ ਪਰ ਬੰਬਈ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਅਥਾਰਟੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਗਾਟੀਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਇਹ ਟੀਕਾ 15 ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਲਗਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।’ ਦੇਵੀ ਨੇ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲ੍ਹ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਉਹ ਰੋਜ਼ ਕੁਗਾਟੀਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖਾਣਾ ਬਣਵਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਭੁਲਕੜਾਂ ਨਾਲੁ ਟੇਬਲ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਕੱਟਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੱਤ ਦਿਨ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੱਲ ਨਾ ਬਣੀ ਤਾਂ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤਾਂ ਰੁਕਣਾ

ਬੇਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਟਿੰਗ ਹੁਣ ਦੁਬਾਰਾ ਹੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਮੁੜ ਲੈਣੀਆਂ ਪੈਣੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਆਦੀਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨੈਰੋਬੀ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਟਿਕਟ ਲਈ ਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਅਫਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਦੀ ਸੂਟਿੰਗ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿੱਚ ਘੋਲ ਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਸੂਟਿੰਗ ਕਰਨ ਮੈਂ ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ‘ਕਿੰਗਕਾਂਗ’ ਫਿਲਮ ਦੇ ਰਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਿੰਟ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਬੰਬੇ ਲੈਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਉਸ ਵਕਤ ਕੋਈ ਪੌਣੀ ਪਿਕਚਰ ਬਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰੋਡਕਿਊਸਰ ਹੋਰ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਇੱਕ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਸ਼ਨ ਲਾਲ ਸਭਰਵਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਪਹਿਲਵਾਨ, ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਹਜ਼ੁਰ ਦੱਸੋ, ਕੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ?’ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਚੱਲੋ, ਇੱਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਠੀਕ ਹੈ।’ ਅਸੀਂ ਲੈਬ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੀ ਇੱਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਦਰਸ਼ਨ ਲਾਲ ਨਾਲ ਆਏ ਦੂਸਰੇ ਸੱਜਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵੋਹਗਾ ਸੀ, ਨੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਹਰ ਕੀਤੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਈਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਾਹਰੋਂ ਸੂਟਿੰਗ ਵਾਸਤੇ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਕਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੋਚ ਕੇ ਦੱਸਾਂਗਾ।’ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਫਿਲਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਫਿਲਮਾਂ ਕਲਰ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਬਣਾਏਗਾ ‘ਸੈਮਸਨ’ ਤੇ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਬਣਾਏਗਾ ‘ਹਰਕੁਲੀਸ’। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਠੀਕ ਹੈ, ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸੋਚ ਕੇ ਦੱਸਾਂਗਾ।’ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਸਟੋਰੀਆ ਹੋਟਲ ਤੱਕ ਲਿਫਟ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮੁਆਵਜੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਥੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਆਵਾਂਗਾ, ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਤੇ ਹੋਟਲ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦਾ ਖਰਚ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਪਹਿਲਵਾਨ, ਮੇਰੀ ਯੇ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਹੈ ਕਿ ਅਥ ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬੰਬਈ ਮੈਂ ਹੀ ਰਹਿਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਗੇ। ਆਪ ਕੇ ਪਾਸ ਫਿਲਮਾਂ ਕਾ ਇਤਨਾ ਕਾਮ ਆਏਗਾ ਕਿ ਆਪ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਛੋੜ ਕਰ ਸਿਰਫ਼ ਫਿਲਮਾਂ ਮੈਂ ਹੀ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਲਗੇਗੇ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਆਗੇ ਚਲ ਕਰ ਕਿਆ ਹੋਗਾ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਨਤਾ। ਹਾਂ, ਅਥ ਮੈਂ ਯਹ ਜਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਫਿਲਮਾਂ ਮੈਂ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਛੋੜੁੰਗਾ।’

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸੂਟਿੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਾਬੂ ਭਾਈ ਮਿਸਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛੀ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਸਾਈਨ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਤਾਂ ਬਾਬੂ ਭਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਅਗਰ ਤੋਂ ਫਿਲਮਾਂ ਮੈਂ ਕਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹੋ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਯੇ ਫਿਲਮਾਂ ਸਾਈਨ ਕਰ ਲੋ ਕਿਉਂਕਿ ਏਕ ਫਿਲਮ ਕੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹੋ ਜਾ ਨਾ ਹੋ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਨਤਾ, ਮਗਰ ਤੀਨ ਮੌਕੇ ਸੋ ਕੋਈ ਤੋਂ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹੋਗੀ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਠੀਕ ਹੈ, ਦੋਨੋਂ ਮੌਕੇ ਏਕ ਸਾਈਨ ਕਰਤੇ ਹੋਣੇ।’ ਮੈਂ ਹਾਲੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਰਣਜੀਤ ਸਟੂਡੀਓ ਮੇਰੀ ਸੂਟਿੰਗ ’ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਇਆ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਟੋਕਨ ਮਨੀ ਫੜਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ ਸਾਈਨ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਕੀ ਫਿਲਮ ਸਾਈਨ ਕਰ ਲੀ, ਅਥ ਹਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਂਗੇ ਤੋਂ ਹਮਾਰੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਗੀ। ਮੈਨੇ ਅੱਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਏਕ ਸਾਥ ਆਪ ਸੇ ਬਾਤ ਕੀ ਸੀ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਦੋ ਮੌਕੇ ਏਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹਤਾ ਥਾ ਸੋ ਮੈਨੇ ਕਰ ਲੀ, ਅਥ ਆਪ ਮੁੜੇ ਮਾਫ਼ ਕਰੋ। ਪਰ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜਾ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਬਣਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ ਦੇ ਕਾਂਟਰੈਕਟ ਦੀ ਰਕਮ ਦੱਸ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਫਿਲਮਾਂ ਰੰਗਦਾਰ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਫਿਲਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਕ ਬਿਏਟਰ ਵਿੱਚ ਪੰਦਰਾਂ ਹਫ਼ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦਸ-ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਘੱਟ। ਖੈਰ ਜੋ ਵੀ ਹੋਇਆ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਦਰਸ਼ਨ ਲਾਲ ਨੇ ਤਾਂ ‘ਸੈਮਸਨ’ ਫਿਲਮ ਦੀ ਸੂਟਿੰਗ ‘ਕਿੰਗਕਾਂਗ’ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ‘ਹਰਕੁਲੀਸ’ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਹਿੱਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦੂਸਰੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਾਂਟ੍ਰੈਕਟ ਦੁੱਗਣੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਜੁਬਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਫਲੈਟ ਵੀ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ ਜੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਵਾਹ-ਵਾਹ, ਵਰਨਾ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਬੰਬਈ ਨੂੰ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।

‘ਕਿੰਗਕਾਂਗ’ ਦੀ ਸੂਟਿੰਗ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮਾਰਚ, 1962 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬੁਰੂਆ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਗੋਹਾਟੀ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਲੜ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਦਾ ਬਾਪ ਬਣ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਖਤ ਆਇਆ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਲੜਕਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੌਡੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦਾ ਅਸਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੜਕੇ ਤੇ ਲੜਕੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ

ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਲਿਖ ਭੇਜੀ। ਸੰਤਾਨ , ਸੰਤਾਨ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਲੜਕਾ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਲੜਕੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕਲਚਰ ਮੁਤਾਬਕ ਐਲਾਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਨਾਂ-ਲੈਂਦਾ ਰਹੇ ਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਵੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੜਕਾ ਜਾਂ ਲੜਕੀ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ-ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੜਕੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਣਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਦਾਰੂ ਵਰੈਂਗ ਪੀਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ। ਇੱਕ-ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਰੱਬ ਲੜਕਾ ਵੀ ਜ਼ੁਰੂ ਦੇਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ! ਭਈ ਮੈਂ, ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਸੋਗ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਭਈ ਵਾਹ, ਸਾਡੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦਾ ਦਿਲ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੁਖ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲਿਆ।

ਸੰਨ 1962 ਦੇ ਅਗਸਤ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਧੀ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ 'ਕਿੰਗਕਾਂਗ' ਫਿਲਮ ਰਿਲੀਜ਼ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਲਮ ਐਨੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਮੁਕੱਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ। ਪਰ ਲਲਿਤ ਸੀ, ਦੋਸ਼ੀ, ਜੋ ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਸੈਕਟਰੀ ਮੁਕੱਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਪਰ ਬੰਬਈ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੈਟਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੈਕਟਰੀਜ਼ਿਪ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਹੀ ਸਿਆਣੇ ਬੰਦੇ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿਰਫ ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਕਿਸ ਫਿਲਮ-ਨਿਰਮਾਤਾ ਕੋਲ ਹਨ। ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਕਰਨ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪ੍ਰਗਾਮ ਦੱਸਣ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਬੁਦ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 1959 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇੱਕ ਅੰਬੈਸਡਰ ਕਾਰ ਪ੍ਰਗੀਦ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਹੋਣ, ਕਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਰ ਏਨੀ ਚੰਗੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਵੀ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਇਸ 'ਤੇ ਸਫਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸੀ। ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਇੱਕ ਡਾਈਵਰ ਰਖਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਜਦੋਂ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਕਰ ਕੇ ਥੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਕਾਰ ਡਾਈਵ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।' ਨਾਲੇ, ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਘੱਟੋਂ ਲੈ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਗੈਨੋਜ਼ਿਪ ਕਰਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਪਰ ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਰ ਨਾ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕਰਕੇ ਨਿਕੰਮਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਡਾਈਵਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਜਿਹੀ ਪੈ ਗਈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਬੈਸਡਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਰਸਡੀਜ਼ ਆ ਗਈ ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੰਬੈਸਡਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਲਿਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਠੀਕ ਹੈ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਰੱਖੀ ਰੱਖੋ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚਲਾ ਲਿਆ ਕਰਾਂਗਾ।' ਇਹ ਕਾਰ ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਸਾਲ ਰਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੇ ਸ਼ੁਕੀਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖਤ ਲਿਖੇ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਖਤ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਕਵਿਆਂ ਭਰੀ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਬੋਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ; 'ਤੁਮ ਭਾਰਤ ਕੇ ਭੀਮ ਹੋ, ਬਜਾਤੇ ਕਿਉਂ ਬੀਨ ਹੋ,' ਆਦਿ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੁਸ਼ਤੀ-ਪ੍ਰੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਰਿਹਾ, ਬਾਕਾਇਦਾ ਜ਼ੋਰ ਜਾਰੀ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਆਈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਚਮਕ-ਚਮਕ ਤੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਪਹਿਲਵਾਨੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਵਾਨੀ ਭੁਲਾ ਦੇਂਗੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਗਾਦੇ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸੀ। ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੰਗੀਨੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਂਦਾ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਘੁਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਆਇਆ ਕਿ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਮੈਂ ਸੱਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਮੁਸਕਲ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੀ ਪਰ ਵਰਜਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਸਮਾਂ ਜ਼ੁਰੀ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜਨਾ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸੀਨ ਕਰਨੇ ਮੇਰਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਆਪਣੇ ਅਵਾਜ਼ ਦੀ ਬਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਭਰੀ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਗ ਲੱਗ। ਮੈਂ ਉਦੂਦ ਜ਼ਬਾਨ ਸਿੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਮਾਸਟਰ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਤੇ ਹਿੰਦੀ

ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਫਿਲਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਰਦੂ ਸਿੱਖਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਕੋਹਲੀ ਦੀ ਫਿਲਮ “ਏਕ ਥਾ ਅਲੀ ਬਾਬਾ” ਸਾਈਨ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹਰਬੰਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਪਹਿਲਵਾਨ ਤੇਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਬੇਸ ਹੈ, ਮੈਂ “ਏਕ ਥਾ ਅਲੀ ਬਾਬਾ” ਵਿੱਚ ਤੇਰੀ ਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਰੱਖਾਂਗਾ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਤੂੰ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਸਿੱਖ ਲੈ’। ਮਾਸਟਰ ਹਸਨ, ਨਿਸ਼ੀ ਦਾ ਵੀ ਮਾਸਟਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਈ ਗਈ। ਮੈਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਮੁਕੱਰ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਵਿਚਾਰੇ ਦੁਧਹਿਰ ਨੂੰ ਖਾਣੇ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਮਾਸਟਰ ਹਸਨ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਬੋਲਣ ਤੇ ਬੋੜ੍ਹੀ-ਬਹੁਤ ਲਿਖਣ ਵੀ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਖਾਸ ਕਰ ਬੋਲਣ ਦੇ ਜੋ ਢੰਗ ਦੱਸੇ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਜ, ਜ ਤੇ ਯ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬਗੀਕੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ 1956 ਈਸਵੀ ਵਾਲੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੀ ਨਗਾਜ਼ਗੀ ਹਟੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੌਸ਼ੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

“ਏਕ ਥਾ ਅਲੀ ਬਾਬਾ” ਦੇ ਇੱਕ ਸੀਨ ਦੀ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹਰਬੰਸ ਬਜ਼ਿਦ ਸੀ ਕਿ ਅਵਾਜ਼ ਮੇਰੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਹੀ ਬੁਲਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਤੇ ਖਲਨਾਇਕ ਰਾਮ ਸਿੱਖ ਦਾ ਸੀਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲਫਜ਼ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ।

ਕਹਿਣਾ ਸਿਰਫ ਏਨਾ ਸੀ, “ਖਾਦਿਮ ਕੋ ਅੰਦਰ ਆਨੇ ਕੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ?” ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਖਤਮ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਫਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਦਾਸ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਮ ਸਿੱਖ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਨਵੇਂ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਦਿੱਕਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਅੱਜ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।’ ਰਾਮ ਸਿੱਖ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ; ਭਈ, ਕੀ ਪਤਾ, ਰਾਮ ਸਿੱਖ ਵਾਂਗੂ ਮੈਂ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਏਨਾ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾਵਾਂ। ਸੋਚਿਆ ਤਾਂ ਢਿੱਲੇ ਜਿਹੇ ਮਨ ਨਾਲ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡ, ਜੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਬੋਲਣਾ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੈ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ: ਅਲਫਾਜ਼ - ਲਫਜ਼ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ, ਸ਼ਬਦ; ਰਿਹਗਸਲ - ਅਭਿਆਸ, ਪੈਕਟਿਸ; ਉਸਤਾਦ - ਗੁਰੂ, ਅਧਿਆਪਕ; ਮਜ਼ਾਹੀਆ - ਹਾਸ-ਰਸੀ; ਢੰਗਲ - ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ; ਇਤਮੀਨਾਨ - ਅਰਾਮ ਨਾਲ; ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ - ਭਵਿਖ-ਬਾਣੀ; ਮੁਕੱਰ - ਤੈਅ, ਨਿਯਤ; ਇਜਾਜ਼ਤ - ਆਗਿਆ

(ੴ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ -

- ਦਾਰਾ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਿਹੜਾ ਸੈਜ਼ੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ‘ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ’ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ?
- ਦਾਰਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹੜੀ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ ?
- ਦਾਰਾ ਸਿੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਬੰਬਈ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇਗਾ- ਇਹ ਭਵਿਖ-ਬਾਣੀ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ?
- ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਾਰਾ ਸਿੱਖ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- ਤਾਮਿਲ ਫਿਲਮ ‘ਪੂਨੀ’ ਵਿੱਚ ਦਾਰਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- ਦਾਰਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਲੜਕੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਣਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾਸੀ।

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ :

- 1962 ਈਸਵੀ ਦੇਮਹੀਨੇ ਦਾਰਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਬਈ ਬੁਲਾ ਲਿਆ।

9. ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣਾਇਆ

(i) ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ	(ii) ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਨੂੰ
(iii) ਬਾਬੂ ਭਾਈ ਮਿਸਤਰੀ ਨੂੰ	(iv) ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ

10. ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਰਦੂ ਜੁਬਾਨ ਸਿੱਖੀ

(i) ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਕੋਹਲੀ ਤੋਂ	(ii) ਓਮ ਪੁਰੀ ਤੋਂ
(iii) ਮਾਸਟਰ ਹਸਨ ਤੋਂ	(iv) ਹਰਬੰਸ ਤੋਂ

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕਦੋਂ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਛੈਸਲਾ ਕਿਉਂ ਲਿਆ ?
2. ਪੀਲੇ ਬੁਖਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਾ ਲਗਵਾਉਣ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਮੁਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ?
3. ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਬਾਬੂ ਭਾਈ ਮਿਸਤਰੀ ਨੇ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ?
4. ਧੀ ਦਾ ਬਾਪ ਬਣਨ ਦੀ ਖੁਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ? ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
5. ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਸ਼ਤੀ- ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੋਇਆ ?
6. 'ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼' ਸੈੱਜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

ਅਜੀਤ ਕੌਰ

(1934)

ਪਿਤਾ

: ਡਾ. ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ

ਜਨਮ-ਸਥਾਨ

: ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ

ਵਿੱਦਿਆ

: ਐੱਸ. ਏ. (ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ)

ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ

: ਅਧਿਆਪਨ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ, ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ

: ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ—ਗੁਲਬਾਨੋ, ਬੁੱਡ ਸ਼ਿਕਨ, ਮਹਿਕ ਦੀ ਮੌਤ, ਇੱਕ ਔਰਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਧੁੱਪ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਪੇਸਟ ਮਾਰਟਮ, ਫਾਲਤੂ ਔਰਤ, ਸਾਵੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ, ਮੌਤ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦੀ, ਨਵੰਬਰ ਚੁਰਾਸੀ, ਨਾ ਮਾਰੋ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਜੰਗਲ੍ਹ।

ਨਾਵਲ

: ਗੌਰੀ

ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ

: ਤਕੀਏ ਦਾ ਪੀਰ

ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਹੈ—ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਤੇ ਕੂੜਾ-ਕਬਾੜਾ। ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਅੰਸ਼ ‘ਕੂੜਾ-ਕਬਾੜਾ’ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕਾ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੂਆਲੇ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਜਿਹੜਾ ਪੁਸ਼ਤ ਦਰ ਪੁਸ਼ਤ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਬੜੀ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਸਿਰਜਿਆ ਤੇ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ।

ਮੇਰੀਆਂ ਧੀਆਂ—ਮੇਰੇ ਖੰਬ

ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਅਰਪਨਾ ਤੇ ਕੈਂਡੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦੋ ਖੰਬ ਸਨ।

ਖੈਰ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਹੋਰ ਵਧੀਆਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਸ਼ਲੇ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਆਕਲੈਂਡ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜਾਹਿਰ ਏਕ ਦੋ ਬੱਚੀਆਂ ਦਾ ਏਡੇ ਕਾਨਵੈਂਟ ਸਕੂਲ ਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਖਰਚ ਮੇਰੇ ਵਿੱਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ।

ਵੇਚਣ ਜੋਗਾ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ੍ਹ। ਨਾ ਗਿਣਣੇ, ਨਾ ਕੱਪੜੇ, ਨਾ ਕੋਈ ਜਾਇਦਾਦ। ਨੰਗੇ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੁੱਪਾਂ ਨਾਲ ਝੁਲਸੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਖੜੋਤੀ ਸਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿੰਡੇ ਓਹਲੇ ਲੁਕਾ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਕੜੀ ਆਪਣੇ ਚੂਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੰਬਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਖੰਬ ਵੀ ਖੋਹੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਖੁਸ਼ੇ ਖੰਬਾਂ ਵਾਲਾ ਨੰਗਾ-ਬੁੱਚਾ ਜਿਸਮ, ਜਿਸ ਦੇ ਗੁਲਾਬੀ ਗੋਸ਼ਤ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਲਹੂ ਦੇ ਤੁਬਕੇ ਚੋਅ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੈਰਤ ਏਕ ਏਨਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲੋਂ ਜ਼ਿਥਾ ਕੀਤਾ ਮੇਰਾ ਜਿਸਮ ਅਜੇ ਵੀ ਨਿੱਘਾ ਸੀ!

ਆਕਲੈਂਡ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪਿੰਸੀਪਲ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਸ ਹਕੀਮ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਜ਼ਾ-ਕਤਾ ਦੀ ਅੰਰਤ, ਬਹੁਤ ਸਿਆਣੀ ਤੇ ਦਾਨੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਸ਼ਾਇਦ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੂਰੀ ਉਮਰ ਉਹਨੇ ਆਕਲੈਂਡ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਪੜ੍ਹਾਂਦਿਆਂ, ਤੇ ਹੁਣ ਪਿੰਸੀਪਲੀ ਕਰਦਿਆਂ।

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਘਰ ਦੀਆਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਗੀਆਂ ਦੋ ਮਸੂਮ ਕਲੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਵਿਖਾਏ। ਦੌਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਟਾਪ’ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ।

“ਮਿਸ ਹਕੀਮ, ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਟੈਂਸਟ ਲੈ ਲਵੋ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦਾਖਲ ਕਰੋਗੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਝੱਟ- ਪੱਟ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਇਰਵਨ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ‘ਸਕੂਲ ਲੀਵਿੰਗ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ’ ਲੈ ਆਵਾਂਗੀ। ਹਾਲੀ ਏਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੇ ਕਿ ਕੀ ਪਤਾ ਏਥੇ ਦਾਖਲਾ ਮਿਲਦਾ ਏਕ ਨਹੀਂ?”

ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, ਏਨੇ ਵਧੀਆ ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਟੈਂਸਟ ਕੀ ਲੈਣੇ! ਸਮਝੋ, ਹੋ ਗਈਆਂ ਦਾਖਲ। ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਸਕੂਲ ਲੀਵਿੰਗ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਵੀ ਲੈ ਆ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਵੀ।

ਤੇ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਲਿਸਟ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਛੇ-ਛੇ ਯੂਨੀਫਾਰਮਾਂ, ਚਾਰ-ਚਾਰ ਸਵੈਟਰ, ਦੋ-ਦੋ ਕੋਟ, ਛੇ ਜੋੜੇ ਗਰਮ ਜੁਗਾਬਾਂ ਦੇ, ਛੇ ਜੋੜੇ ਕਾਟਨ ਦੀਆਂ ਸਫੈਦ ਜੁਗਾਬਾਂ ਦੇ, ਦੋ-ਦੋ ਬੁਟ ਯੂਨੀਫਾਰਮਾਂ ਨਾਲ, ਇੱਕ-ਇੱਕ ਬੁਟ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਣ ਵਾਲਾ, ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕੈਨਵਸ ਸ਼ੂ ਸਪੋਰਟਸ ਵਾਸਤੇ, ਬਾਰਾਂ-ਬਾਰਾਂ ਰੁਮਾਲ, ਛੇ-ਛੇ ਗਰਮ ਅੰਡਰਵੀਅਰ, ਛੇ-ਛੇ ਬਨੈਣਾਂ, ਕੱਛੀਆਂ, ਮਾਲ ’ਤੇ ਜਾਂ ਸਿਨੇਮਾ ਜਾਂ ਸਕੋਟਿੰਗ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ-ਦੋ ਚੰਗੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਫਰਾਕਾਂ, ਇੱਕ ਡ੍ਰੈਸ ‘ਐਨੂਅਲ ਡੇ’ ਨੂੰ ਪਾਣ ਲਈ। ‘ਐਨੂਅਲ ਡੇ’ ਆਕਲੈਂਡ ਸਕੂਲ ਦਾ ਤੇ ਆਕਲੈਂਡ ਦੇ ‘ਬ੍ਰਦਰ ਸਕੂਲ’ ਬਿਸ਼ਪ ਕਾਟਨ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਹਮੇਸ਼ਾਂ, ਏਸ ਕਰਕੇ। ਰਜਾਈ, ਤਲਾਈ, ਸਰਾਣਾ, ਚਾਦਰਾਂ ਤੇ ਖੈਰ ਹੋਣਗੀਆਂ ਹੀ।

ਪਹਿਲੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਲਿਸਟ ਕੱਢੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜਾਹਿਰ ਏਕ ਦੋ ਘਬਰਾ ਗਈ ਸਾਂ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਏ ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਏ ਪਦੇ ਕਹੇ ਕਿ ਹਮਦਰਦੀ ਤੋਂ ਤੇ ਰਹਿਮ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਏ ਤੁਹਾਨੂੰ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਵੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਏ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਿਰਫ ਮਨ ਭਿੱਜ-ਭਿੱਜ ਆਉਂਦਾ ਏ।

ਗਰੀਬੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਕਮੀਨਾ ਤੇ ਬੇਸ਼ਗਮ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਏ।

ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਕਈ ਸਮਝੀਤੇ ਕਰਨ ’ਤੇ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ।

ਦੋਹਾਂ ਬੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ’ਤੇ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦਾ ਦਰਦ ਸੀ। ਬੇਕਿਨਾਰ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਅਸਮਾਨ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ।

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਵਕਤੀ ਵਿਛੋੜਾ ਏ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛਿ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਆਉਣੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਇਹ ਮੁਸੀਬਤ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨਾਂ 'ਤੇ ਆਈ ਏ, ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਈ ਕੱਟਣੀ ਏ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖਾਸੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਦੋਂ ਖਾਸੇ ਵੇਦਨਾ ਸਿਸਕਦੀ ਏ, ਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਖੋਫਨਾਕ ਤੇ ਹੌਲਨਾਕ ਤਕਲੀਫ ਹੁੰਦੀ ਏ।

ਖਾਸੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਆਲੀਆਂ-ਬੋਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਦੋਂ ਲਬਾਲਬ ਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਏ, ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਏ।

ਇੱਕ-ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਂਦੀਆਂ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਰੋ ਰਹੀਆਂ ਸਾਂ।

ਸਾਡੀਆਂ ਜਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਸੰਤਾਪ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅਸਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਭੋਗਣਾ ਸੀ, ਰਲ ਕੇ ਹੰਢਾਣਾ ਸੀ।

ਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੀ, ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਐਤਵਾਰ, ਉਹ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ, ‘ਡੌਲੀ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਲੱਭੀਏ ?’

ਕਦੇ ਆਪੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇਸਤ-ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਦੱਸਦੇ, “ਮੁੰਡਾ ਵਕੀਲ ਏ। ਪਿਛ ਵੀ ਵਕੀਲ ਏ। ਬੜਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਕੀਲ ਏ। ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਏ। ਕੋਠੀ ਏ।”

ਜਾਂ, ‘ਮੁੰਡਾ ਡਾਕਟਰ ਏ। ਵਲੈਂਡ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਏ। ਉਹਦੇ ਮਾਪੇ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਈ ਜਾਏ। ਗੱਲ ਕਰੀਏ ?’

ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਮੁੰਡੇ ਲੱਭਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਮੇਰੇ ਅਜੀਮ ਦੋਸਤ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਲੱਭ ਲਿਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਦਿਓਰ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਿਆਹ ਕਰਨਾ। ਅਜੇ ਤੇ ਉਹ ਪੜ੍ਹੇਗੀ। ਹੁਣੇ ਤੇ ਹਾਲੀ ਉਹਦੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖਤਮ ਹੋਈ ਏ। ਹੁਣੇ ਤੇ ਅਜੇ ਉਹ ਕਾਲਜ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਏ।”

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਵਿਆਹ ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਰੋਂ ਕਰੀਂ। ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਤੇ ਸੋਚਣਾ ਈ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਕਿ ਪਿਛ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਚੱਜ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਲੱਭਦਾ ਏ ਤਾਂ ਕੁੜਮਾਈ ਕਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹਰਜ ਏ ? ਫੇਰ, ਉਹ ਘਰ ਦਾ ਈ ਮੁੰਡਾ ਏ। ਕੋਈ ਸੁਆਲ-ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਆਪੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।”

ਮੈਂ ਏਨਾ ਡਰਦੀ ਸਾਂ, ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਕਿ ਪਿਛ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਵੀ ਸਕੇਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਗਲੇ ਜੋ ਸੁਆਲ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਪਿਛ ਦੀ ਮੌਤ ਤਾਂ ਹੁਣ ਹੋਈ ਏ, ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਵੱਖਰੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਾਓ, ਤਾਂ ਕੀ ਜੁਆਬ ਦਿਆਂਗੀ ?

ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬੇੜੇ ਪਾਰ ਲੱਗਣਗੇ ?

ਇਹੀ ਤਾਂ ਡਰਾਂਦੇ ਸਨ ਸਾਰੇ, ‘ਦੌ-ਦੌ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀ ਏ, ਤੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ। ਇਕੱਲੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬੇੜੇ ਪਾਰ ਲਾਏਂਗੀ ? ਛੇਤੀ ਕਰ। ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀ ਏ। ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਬੈਠਿਆਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਨਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋਣਾ। ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉੱਚੀ-ਨੀਵੀਂ ਹੋ ਗਈ ?’

ਸਾਰੇ ਈ ਡਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਮੈਂ ਡਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ।

ਡਰਦਿਆਂ-ਡਰਦਿਆਂ ਹੀ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ; “ਮੇਰਾ ਭਣੇਵਾਂ ਏ, ਨੇਵੀਂ ਵਿੱਚ ਏ, ਜੇ ਕਵੇਂ ਤਾਂ....!”

ਉਹ ਲੋਕ ਘਰ ਆਏ। ਅਰਪਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਕੈਂਡੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਮੁੰਡੇ ਨੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੈਂਡੀ ਦਾ ਕੱਦ ਉਹਦੇ ਮੇਚ ਦਾ ਸੀ, ਅਰਪਨਾ ਲੰਮੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਛੋਟੀ ਦਾ ਰਿਸਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿਆਂ ? ਉਹ ਤੇ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟੀ ਏ। ਹੁਣੇ ਤੇ ਅਜੇ ਫਰੈਂਚ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦੇ ਡਸਟ ਈਅਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਏ, ਜੇ. ਐਨ. ਯੂ. ਵਿੱਚ।”

ਪਰ ਦਾਰ ਜੀ ਨੇ, ਮਾਸੀਆਂ ਨੇ, ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ, ਆਂਦੀਆਂ-ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਯਾਨੀ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹੀ ਕਿਹਾ, “ਛਾਲਤੂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ, ਇਹ। ਛੋਟੀ ਤਾਂ ਛੋਟੀ ਹੀ ਸਹੀ। ਅੱਧਾ ਭਾਰ ਤਾਂ ਲਵੇਗਾ। ਸਿਆਣੀ ਬਣ। ਪਿਛ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਤੁੰਹੀਂ ਇਹ ਐਡੇ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਨੇ।”

ਕੈਂਡੀ ਵੀ ਮੰਨ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਛੁੱਟੇਗੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹੇ, ਉਹ।

ਕੈਂਡੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਫੌਜੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗੂ ਦਕੀਆਨੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਤੁਹਾਡਾ ਭਾਰ ਲਵੇਗਾ, ਅੱਧਾ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਰ ਦਿਓ, ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ।”

ਮੇਰੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰ ਨੇ ?

ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ?

ਮੈਂ ਤੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰ ਨੇ।

ਮੈਂ ਤੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਏ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ।

ਮੇਰੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਹਮਸਫਰ, ਚੋਸਤ, ਹਮਰਾਜ਼, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੀਆਂ ਭਾਈਵਾਲ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਤੇ ਉਹ ਦੋ ਖੰਬ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉੱਡਦੀ ਫਿਰਦੀ ਸਾਂ।

ਮੇਰੀ ਖਾਲੀ, ਸੱਖਣੀ, ਧੂਆਂ-ਧੂਆਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਓਹੀ ਤੇ ਦੋ ਠੋਸ ਹਾਸਲ ਸਨ।

ਇਹੋ ਈ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਇਆ ਸੀ, ਏਨੇ ਵਿਨਿਆਂ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਤ ਨਾਲ।

ਹੁਣ ਤੇ ਉਹ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਵਲ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਪਾਸ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਅਰਪਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿੱਚੋਂ ਡਸਟ ਆਈ ਸੀ।

ਹੁਣ ਤੇ ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁਣ, ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

ਹੁਣ ਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਰਲ ਕੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਾਂ, ਪਿਕਚਰਾਂ ਤੇ ਡਰਾਮੇ ਤੇ ਆਰਟ ਐਗਜ਼ੀਬੀਸ਼ਨਾਂ ਵੇਖਣ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਈ ਤੇ ਰਲ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ ਸਾਂ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣੇ ਟੁਕੜੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਾਂ।

ਹੁਣ ਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਸਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਖਾਵੰਦ ਦੀ, ਨਾ ਪਿਛੀ ਦੀ।

ਹੁਣ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਹ ਡਹਿਸ਼ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਸਾਡੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਗਿੱਧਾਂ ਵਾਂਗੂ ਮੰਡਰਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਫੇਰ ਇਹ ‘ਭਾਰ’ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਿਹਨ 'ਤੇ ? ਆਸ-ਪਾਸ ਵਰਗੀ ਹਵਾ ਕੋਲੋਂ ?

ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਹਵਾ ਏ ਇਹ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਾਹ ਲੈਨੇ ਆਂ ; ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਕਿ ਦੂਜੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਤਵੱਕੋ ਰੱਖਦੇ ਨੇ।

ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਟੈਜਿਡੀ ਏ ਇਹ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪੂਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਬੱਸ ਏਸੇ ਕੋਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਖਰਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਹੀਆਂ ਲੀਕਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰਨਾ ਏ। ਆਪਣਾ ਭਾਰ ਸਾਂਵਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਲ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਅਟਕੇ ਬਾਂਸ 'ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਵਾਂਗੂ। ਇਹੀ ਸੋਚਦਿਆਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਹਦਾ-ਕਾਹਦਾ ਤੇ ਕੀਹਦਾ-ਕੀਹਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਸਾਡੇ ਵਡੇਰੇ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਸਾਡੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ, ਸਾਡੇ ‘ਆਰਬਿਟ’ ਵਿੱਚ ਪੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ — ਤਮਾਮ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਦੋਸਤ ਅਖਵਾਂਦੇ ਨੇ, ਆਂਢਾ-ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਨੇ।

ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ, ਕੜੀਆਂ ਕੱਲੇ ਇੱਕ ਤੀਜੀ ਅੱਖ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਇੱਕ ਤੀਜਾ ਕੰਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ, ਹਵਾ ਵਿੱਚੋਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਤੱਕ ਲੈਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਸੁੰਘ ਲੈਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਸੁਣ ਲੈਂਦੀਆਂ ਨੇ।

ਗੁਰਾਤ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਤ ਕਰਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੋਣ ਦਾ ਖੋੜ ! ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿੱਚ ਕਦੋਂ ਗਰਦਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਚੂਜ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਖੰਭਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕਾਈ ਫਿਰਦੀ ਸਾਂ।

ਪਰ ਨਹੀਂ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਜਿੰਦਗੀ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਸਾਂ। ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾ- ਖਾ ਕੇ ਨਿਛਾਲ। ਬੇਵੱਸ। ਮਜ਼ਬੂਰ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਹਾਲਾਤ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ 'ਤੇ, ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਰੱਸੇ-ਪੈੜੇ ਵਿੱਚ ਕਾਬੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਗਲਾਏ, ਅਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਦੌੜਦੇ ਸੁੰਮਾਂ ਹੇਠਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਮਿੱਧਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਕਲਦਾ। ਮਗਰੋਂ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਰੋਂਦੀ, ਤੇ ਓਹੀ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕੋਮਲ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਦੋਂ ਕਿਹੜੀ ਛਿਲਤਰ ਚੁਭ ਕੇ ਨਾਸੂਰ ਬਣਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਕੌਣ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਏ ?

ਇਹ ਤਾਂ ਹੈ ਏਂ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਪਿਛਿ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਟਹਿ-ਟਹਿ ਕਰ ਕੇ ਬਲਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੰਦਾਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਗੁਰਬਤ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਹਾਰੀ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ, ਮੇਰੀ ਖਿਡ, ਮੇਰੇ ਸਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖੌਲਦਾ ਗੁੱਸਾ ਤੇ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਬਕਾਵਟ, ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਝੱਲਿਆ ਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਰੱਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਉਹ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਵੱਲੋਂ ਤੇ ਛਾਤੀ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲਿਪਟ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਚਾਰ ਨਰਮ ਗੰਦਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਲਿਪਟ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਪੁੰਝਦੀ, ਫੇਰ ਆਪਣੇ। ਘੁੱਟ ਕੇ ਚਿਪਕਾ ਲੈਂਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਨਾਲ। ਸੋਚਦੀ, ਇਹੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਦੌਸਤ, ਮੇਰੀਆਂ ਹਮਦਰਦ। ਮਾਂਵਾਂ ਵਾਂਗੂ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗੂ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ।

ਪਰ ਹੁਣ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਤਦੋਂ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਜ਼ਗੀਏ ਤੋਂ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਤੱਕ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਉਹ ਵਿਚਾਰੀਆਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਹਮਸਫਰ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਤੁਫਾਨ ਘਿਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਏ। ਮਾਂ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਸਿਰਫ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਤੇ ਲਾ ਸਕਦੀ ਸਾਂ। ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦੀ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਦਿਲ ਕਰਦਾ, ਕੋਈ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਸੁਗਤ ਹੋਵੇ ਕਿ ਹਰ ਦੁਖੀ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਦੁਖੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖ ਦੇ ਮਹਿਡੂਜ਼ ਨਿੱਘ ਵਿੱਚ ਛੁਪਾ ਸਕੇ।.....

ਕੀ ਪਤਾ ਕਿਸੇ ਬੱਖਲਾਏ, ਮਜ਼ਬੂਰ ਪਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਕਦੇ! ਕਿਸੇ ਇਹੋ-ਜਿਹੋ ਬੌਗਾਏ, ਬੋਸੋਚ ਪਲ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੇ ਕਿਸੇ ਲਫਜ਼ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸੱਚ-ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਰਿਸਦੇ ਮਵਾਦ ਵਾਂਗੂ, ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਟੀ ਬਿਆਈ ਵਾਂਗੂ, ਨਹੁੰ ਵਿੱਚ ਚੁਭੀ ਛਿਲਤਰ ਵਾਂਗੂ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹੋਂ ‘ਹਾਏ’ ਕਚਵਾ ਦੇਂਦਾ ਏ। ਉਸ ‘ਹਾਏ’ ਨਾਲ ਨਾ ਤਕਲੀਫ ਘਟਦੀ ਏ, ਨਾ ਉਹ ‘ਹਾਏ’ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਵੇਦਨਾ ਦਾ, ਤਕਲੀਫ ਦਾ, ਬੇਮਤਲਬ ਜਿਹਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਬੱਸ।

ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਕੋਮਲ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪਤਾ ਮੇਰੀ ਕਿਹੜੀ ‘ਹਾਏ’ ਕਿੱਲਾਂ ਵਾਂਗੂ ਨੁਕ ਗਈ ਹੋਵੇ!

ਕੀ ਪਤਾ ਕਿਸੇ ਬੱਖਲਾਏ ਪਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸੱਚ-ਮੁੜ ਕਹਿ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਵੱਸੇਗੀਆਂ, ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾਵੰਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ੍ਹ ਜਾਣਗੇ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਭਾਰ....

ਕੀ ਪਤਾ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ....

ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਜਦੋਂ ਜਿਉਂਦੇ ਓ, ਉਹਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਂਗੂ ਲਿਖ ਤੇ ਨਹੀਂ ਨਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ।

ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜਿਉਣਾ ਤਾਂ ਬੱਸ ਉਘੜ-ਦੁਘੜੇ ਗਹਾਂ ’ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਉਡਾਂਦਿਆਂ ਤੁਗੇ ਜਾਣ ਦਾ ਨਾਂ ਏ। ਕੋਈ ਪੈਰ ਕਿਧਰੇ ਪੈਂਦਾ ਏ, ਤੇ ਕੋਈ ਕਿਧਰੇ।

ਪਹਿਲੋਂ ਸੌਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਰਸਤਾ ਤਰਾਸਦੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ, ਕੁਝ ਲੋਕ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਚ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਤੁਰਨ ਦੀ। ਕੋਈ ਜੁਗਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ੍ਹ।

ਸਾਨੂੰ ਮੈਡਰਾਸਕਰ ਬਾਰੇ, ਤੇ ਇਥੋਪੀਆ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਖੇਤੀ ਬਾਰੇ, ਤੇ ਐਸਕੀਸੋਆਂ ਦੀਆਂ ਸਲੈਂਜਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ ਕਿ ਏ ਪਲੱਸ ਬੀ ਦਾ ਸੁਕੇਅਰ ਰੂਟ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਤੇ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਕੋਈ ਅਣਦਿਸਦੀਆਂ, ਫਰਜੀ ਲੀਕਾਂ ਵੀ ਹੈਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮੌਸਮ ਤੇ ਵਕਤ ਬਦਲਦੇ ਨੇ ; ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੁਲਾੜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ‘ਾਰਬਿਟਾਂ’ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਸਿਤਾਰੇ ਕਿਸ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਗਰਦਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਅੰਦਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ। ਸਾਡੀਆਂ ‘ਫੀਲਿੰਗਜ਼’! ਸਾਡੇ ਡਰ ਤੇ ਮੌਫ਼! ਗੁੱਸਾ ਤੇ ਇਕੱਲ! ਤੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਉਟ-ਪਟਾਂਗ, ਵਹਿਸ਼ੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਬੈਠੇ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ’ਤੇ ਅਸਰ।

ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਏ ਖੜੋਤੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਓਦੋਂ ਇਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਡੋਟੀਆਂ-ਡੋਟੀਆਂ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਤੇ ਡੋਟੀਆਂ-ਡੋਟੀਆਂ ਮੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਹੱਡਾ-ਰੋੜੀ ’ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਕੱਲੇ ਏ ਖੜੋਤੇ ਨੇ।

ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀ। ਸਿਰਫ ਕਸੂਰਵਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਕਸੂਰਵਾਰ ਠਹਿਰਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ।

ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਬਚਾ ਸਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ?

ਕਿਉਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਂਦਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹਵਾਂ ਨਾਲ ‘ਭਾਰ’ ਲਵੇਗਾ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਕੋਈ ਫਰਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ?

ਫਰਕ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਏਨਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਖਾਵੰਦ ਦੀ ਯਾਨੀ ਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਡੁਜ਼ ਵਲਗਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ 'ਭਾਰ' ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ; ਤੇ ਮੈਂ...ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੋੜਾਂ ਤੋਂ ਡਰੀ ਹੋਈ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਡਰਾਈ ਹੋਈ....

ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਮਾੜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਕਾਸ਼, ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਓਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਜੋ ਅਸੀਂ ਦਰਅਸਲ ਹਾਂ, ਜੋ ਸਾਡਾ ਵਿਵੇਕ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਏ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਖੌਟੇ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਪਾਰਟ ਨਾ ਕਰਨ ਪੈਂਦੇ ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਵਾਂਦੇ ਨੇ ਜਾਂ ਕਮ-ਅਜ਼-ਕਮ ਤਵੱਕੇ ਰੱਖਦੇ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਰੀਏ ਉਹ ਪਾਰਟ।

ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ? ਕਿਉਂਕਿ 'ਮਾਸਕਿੰਗ' ਯਾਨੀ ਮੁਖੌਟਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਛੁਪਣਾ ਤਾਂ ਪੰਘੂੜੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਜੂੰ ਤੋਂ ਗਰਦਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਖੂਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਘੁਲ ਜਾਂਦਾ ਏ।

ਵਰਨਾ ਕੈਂਡੀ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਦੇਂਦੀ ਕਿ ਕਰ ਦਿਓ ਮੇਰਾ ਈ ਵਿਆਹ, ਤੁਹਾਡਾ ਭਾਰ ਲਵੇਗਾ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਬੀਅਤ ਦੇ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ; ਕਿ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਗੁਨਾਹ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਬਜ਼ਾਤੇ-ਖੁਦ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਏ, ਕਾਹਦੀ ਲੋੜ ਏ।

ਇਸ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਮੈਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਫਨਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਹਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ।

ਐਥੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ : ਹੈਰਤ - ਹੈਰਾਨੀ, ਅਸਚਰਜਤਾ, ਅਚੰਭਾ; ਜਿਥਾ - ਹਲਾਲ ਕਰਨਾ, ਕਤਲ ਹੋਣਾ, ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਜਾਨ ਲੈਣਾ; ਜਲਾਵਤਨੀ - ਦੇਸ - ਨਿਕਾਲਾ; ਵੇਦਨਾ - ਦੁੱਖ, ਤਕਲੀਫ; ਹਰਜ - ਨੁਕਸਾਨ, ਹਾਨੀ; ਸੰਤਾਪ - ਦੁੱਖ, ਤਕਲੀਫ; ਅਹਿਸਾਸ - ਮਹਿਸੂਸ; ਹਮਗੜ - ਭੇਤ ਜਾਣ ਵਾਲਾ; ਮੁਸ਼ਕਤ - ਮਿਹਨਤ; ਭਾਈਵਾਲ - ਸਾਂਝੀਵਾਲ; ਐਗਜ਼ੀਬਿਸ਼ਨ - ਨੁਮਾਇਸ਼; ਡਹਿਸ਼ - ਦਹਿਸ਼ਤ; ਤਵੱਜੋ - ਧਿਆਨ, ਰੁਖ; ਤਮਾਮ - ਪੂਰਾ, ਸਾਰਾ, ਸਭ; ਸਮਾਪਤ-ਖਤਮ; ਗੁਰਬਤ - ਗੁਰੀਬੀ; ਗਰਦਿਸ਼ - ਗੋੜਾ, ਘੁੰਮਣਾ; ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਰਨਾ - ਜਾਣਾ, ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ; ਮਹਿਡੁਜ਼ - ਸੁਰੱਖਿਅਤ; ਮਵਾਦ - ਮੁਆਦ, ਪੀਕ, ਰਾਧਾ; ਮੁਮਕਿਨ - ਸੰਭਵ; ਵਿਵੇਕ - ਬਿਖੇਕ, ਦਲੀਲ, ਵਿਚਾਰ, ਸਮਝ, ਗਿਆਨ ; ਤਰਬੀਅਤ - ਪਾਲਣ- ਪੋਸਣ, ਪਰਵਰਿਸ਼, ਸਿੱਖਿਆ।

ਅਭਿਆਸ

(ੴ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਕਿਹੜੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ?
2. ਆਕਲੈਂਡ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪਿੰਸੀਪਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
3. ਸ਼ਿਮਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖਕਾ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਕਿਹੜੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ ?
4. ਨੇਵੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਲੜਕੇ ਨੇ ਕੈਂਡੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। (ਸਹੀ/ ਗਲਤ)
5. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਲੇਖਕਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
6. ਲੇਖਕਾ ਲਗ-ਪਗ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)

ਪ੍ਰਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ

7. ਫੌਜੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।
 8. ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ ਹੇਠ ਲੁਕਾਈ ਫਿਰਦੀ ਸੀ।
 9. ਜਦੋਂ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਛੱਡ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ
(1) ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸਨ।	(2) ਰੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ
(3) ਬਾਏ-ਬਾਏ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ	(4) ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

10. ਅਰਪਨਾ ਡਸਟ ਆਈ ਸੀ.....

- (1) ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ
(2) ਪੂਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚੋਂ
(3) ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ
(4) ਪੂਰੇ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿੱਚੋਂ।

(ਅ) ਦੱਸੋ :

- ਆਕਲੈਂਡ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪਿੰਸੀਪਲ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਐਰਤ ਸੀ ? ਲੇਖਕਾ ਦੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਦੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ?
- ਦਾਰ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਲੇਖਕਾ ਨੂੰ ਕੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ? ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲੇਖਕਾ ਕਿਉਂ ਡਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ?
- ਕੈਂਡੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ?
- “ਤੁਹਾਡਾ ਭਾਰ ਲਵੇਗਾ ਅੱਧਾ | ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਰ ਦਿਓ, ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ !” ਕੈਂਡੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।
- ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਥੰਭ, ਹਮਰਾਜ਼ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ?

ਸ਼੍ਰੋਣੀ-ਬਾਰੂਫ਼ੀ

ਪੰਜਾਬੀ (ਚੋਣਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ) ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ

ਸਮਾਂ : 3 ਘੰਟੇ

ਲਿਖਤੀ ਪੇਪਰ : 90 ਅੰਕ

ਸੀ. ਸੀ. ਈ. : 10 ਅੰਕ

ਕੁੱਲ : 100 ਅੰਕ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ	ਅੰਕ
1.	ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ:-ਸੂਫ਼ੀ-ਕਾਵਿ, ਗੁਰਮਤਿ-ਕਾਵਿ, ਬੀਰ-ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ	40
2.	ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ:-ਪੰਜਾਬੀ ਸੈੜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਅੰਸ਼	22
3.	ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ :-ਕਵਿਤਾ, ਨਾਟਕ, ਇਕਾਂਗੀ, ਨਾਵਲ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਨਿਬੰਧ, ਸੈੜੀਵਨੀ, ਸਫਰਨਾਮਾ	13
4.	ਛੰਦ, ਅਲੰਕਾਰ, ਰਸ	15
	ਕੁੱਲ ਅੰਕ	90

ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਪੇਪਰ-ਸੈਟਾਂ ਅਤੇ ਪਰੀਖਿਅਕਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿਦਾਇਤਾਂ।

- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1.** ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ 10 ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਹੁ-ਚੋਣ, ਠੀਕ/ਗਲਤ, ਖਾਲੀ ਥਾਂਵਾਂ ਜਾਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣਗੇ। ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗੀ—
- (ਉ) ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ (ਝਲਕਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ) (ਭਾਗ-2)—4 ਅੰਕ, ਇੱਕ-ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੂਫ਼ੀ-ਕਾਵਿ, ਗੁਰਮਤਿ-ਕਾਵਿ, ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਵੀ/ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਪਾਠ-ਸਮਗਰੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਗੇ।
 - (ਅ) ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ—2 ਅੰਕ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੈੜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸੰਬੰਧੀ/ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੈੜੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਾਠ-ਸਮਗਰੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।
 - (ਇ) ਸਾਹਿਤ-ਬੋਧ—4 ਅੰਕ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਲੰਕਾਰ ਨਾਲ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਛੰਦ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।
- 10×1=10 ਅੰਕ
- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2.** ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ (ਝਲਕਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ) ਦੇ ਚਾਰ ਕਾਵਿ-ਟੋਟੇ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੋ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਈ 3 ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ 5 ਅੰਕ ਹੋਣਗੇ। 8+8=16 ਅੰਕ
- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3.** ਕਵਿਤਾ-ਭਾਗ: ਸੂਫ਼ੀ-ਕਾਵਿ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ, ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। 5 ਅੰਕ
- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4.** ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ (ਝਲਕਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ) ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਦੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। 15 ਅੰਕ
- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5.** ‘ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ’ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਅਭਿਆਸਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅੱਠ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪੰਜ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। 5×4=20 ਅੰਕ

- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 6.** ‘ਸਾਹਿਤ-ਬੋਧ’ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤਿੰਨ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। 12 ਅੰਕ
- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 7.** ‘ਸਾਹਿਤ-ਬੋਧ’ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਛੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਛੰਦ ਬਾਰੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਹਿਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। 4 ਅੰਕ
- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 8.** ‘ਸਾਹਿਤ-ਬੋਧ’ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅਲੰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਹਿਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। 4 ਅੰਕ
- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 9.** ‘ਸਾਹਿਤ-ਬੋਧ’ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਰਸਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਬਾਰੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਹਿਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। 4 ਅੰਕ

ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ :—

1. ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਕਾਵਿ (ਝਲਕਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ)
2. ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ
3. ਸਾਹਿਤ-ਬੋਧ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ।

